

Zrinka Nikolić

GRADSKA KULTURA U DJELIMA JURJA HABDELIĆA

Zrinka Nikolić
Zavod za hrvatsku povijest
Filozofskog fakulteta
Zagreb

UDK 39:008:711.4
572.028
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 16.5.2000.
Prihvaćeno: 10.10.2001.

Na osnovu djela Jurja Habdelića, osobito knjige *Pervi otcza nassega Adama greh*, istražuje se narodna kultura, osobito gradska, sjeverozapadne Hrvatske u sedamnaestom stoljeću. Istraživanjem načina stanovanja, mode, kuhinje, zabave i pučkog vjerovanja, dolazi se do zaključka o kulturnoj interakciji "viših" i "nižih" slojeva te uspostavljanja nove suprotnosti gradske nasuprot seljačkoj kulturi.

Ključne riječi: Juraj Habdelić, gradska kultura, etnologija, kulturna antropologija, rani novi vijek

I. O NARODNOJ KULTURI

Historiografski interes za narodnu kulturu pojavio se već u 19. stoljeću s velikim francuskim povjesničarom Julesom Micheletom koji je bio i uzor začetniku naše etnologije Antunu Radiću.¹ U žarište interesa historiografije problem narodne kulture ipak je dospio tek zadnjih nekoliko desetljeća.² Došlo je do povezivanja tema i metoda povijesti i etnologije (odnosno socijalne ili kulturne antropologije kako tu znanost nazivaju u drugim znanstvenim tradicijama). Kuju se tako novi termini ove interdisciplinarne suradnje: retrospektivna etnologija (Charles Tilly), historijska antropologija (Jacques Le Goff), etnologija prošlosti (Philippe Ariès), historijska etnografija (Michel Vovelle).³ Ipak, po-

¹ Dunja Rihtman - Auguštin, "Hipoteza Antuna Radića o dvije kulture i hrvatska etnologija", *Narodna umjetnost* 34/2 (1997.), 35-44.

² Peter Burke, "Popular Culture Reconsidered", u: *Mensch und Objekt im Mittelalter und in der Frühen Neuzeit Leben - Alltag - Neuzeit*, Beč 1990., 181-191. Mirjana Gross, *Suvremena historiografija: korijeni, postignuća, traganja*, Zagreb 1996., 152-153, 240-241, 259-264, 298-303.

³ Dunja Rihtman - Auguštin, "Narodna kultura i socijalna historija", *Naše teme* 32/6 (1988.), 1549-1551. Peter Burke, "Narodna kultura između povijesti i etnologije", *Naše teme* 32/6 (1988.), 1551-1559. Miroslav Bertosa,

vjesničari su do nedavno često sumnjali u mogućnost istraživanja fenomena narodne kulture kroz povijest, smatrajući da pisani izvori, koje su "općenito pisali pojedinci koji su manje ili više otvoreno vezani za vladajuću kulturu",⁴ ne mogu prenijeti kulturu koja je gotovo isključivo bila usmena te da zato ona nužno dolazi do nas iskrivljena gledištem posrednika. Naglašavala se opasna mogućnost da se pojam "prave" narodne kulture pomiješa s pojmom kulture koja je nametnuta ili nuđena narodnim slojevima.⁵ Postavljalo se također pitanje što je zapravo narodna kultura i tko u njoj sudjeluje. Je li to kultura podređenih klasa,⁶ kultura neobrazovanih, ili kultura u kojoj su sudjelovali svi slojevi, ali pismena manjina nije njom bila ograničena? Postoji li uopće izvorna, prava narodna kultura ili je ona samo vulgarizirana verzija "više" kulture?⁷ Je li to "kultura seljaka kakvu je vide građani" ili kultura cjelokupne neelite – seljaka i pučana (nižih slojeva građanstva)?⁸

Odbacujući skepticizam svojih prethodnika novije generacije povjesničara smatraju da je moguće istraživati narodnu kulturu uz dužni oprez pri korištenju izvora. Također imaju fleksibilniji pristup razmatranju odnosa između "više" i "niže" kulture. Pokazalo je to već za znanstvenike raznih vokacija inspirativno djelo Mihaila Bahtina o "narodnoj smjehovnoj kulturi" koja se suprotstavlja službenoj kulturi, ali u kojoj sudjeluju i elite.⁹ Već je Peter Burke modificirao model socijalnog antropologa Roberta Redfielda o postojanju "velike tradicije" obrazovane manjine i "male tradicije" neobrazovane većine, pokazujući njihovo stalno međudjelovanje. Viši slojevi sudjeluju u manifestacijama narodne kulture npr. prilikom kolektivnih proslava običaja,¹⁰ prihvaćaju narodne plesove i pjesme, dok narodni izvođači preuzimaju motive iz književnosti i umjetnosti obrazo-

¹ "Povijest i etnologija u "novoj historiji", *Naše teme* 32/6 (1988.), 1572-1582, s posebnim osvrtom na djelovanje "škole Annales".

⁴ Carlo Ginzburg, *Sir i crvi: kozmos jednog mlinara iz 16. stoljeća*, Zagreb 1989., 9. Vidi također i Gian Paolo Gri, "Folklor između historije i antropologije", *Naše teme* 32/6 (1988.), 1559-1564.

⁵ Isto, 8-11, 14.

⁶ Termin kulture podređenih klasa (*classi subalterni*) koji koriste mnogi istraživači, pa tako i Ginzburg i Burke, prvi je upotrijebio talijanski politički pisac Antonio Gramsci (1891.-1937.). Dunja Rihtman Auguštin, "Teorija o dvije kulture", u: *Etnologija naše svakodnevice*, Zagreb 1988., 47-61.

⁷ Peter Burke, *Junaci, nitkovi i lude: Narodna kultura predindustrijske Evrope*, Zagreb 1991., 11, 30-36. Aron Gurevič, *Problemi narodne kulture u srednjem veku*, Beograd 1987., 6-9. Antun Radić je smatrao da su tijekom srednjeg vijeka plemići i seljaci dijelili istu kulturu. Seljaci su preuzimali "kulturalne forme" koje je stvaralo plemstvo. Jasna Čapo Žmegač, "Antun Radić i suvremena etnološka istraživanja", *Narodna umjetnost* 34/2 (1997.), 23.

⁸ *Junaci, nitkovi i lude* (predgovor Dunje Rihtman Auguštin), 7-8.

⁹ *Stvaralaštvo Fransoa Rablea i narodna kultura srednjega veka i renesanse*, Beograd 1978. Danas je uostalom i u etnologiji napuštena ideja o "pravoj narodnoj kulturi". Smatra se da uvijek postoje interakcije i socijalno-kulturna dinamika.

¹⁰ Burke, *Junaci, nitkovi i lude*, 32-34. Petar Zrinski, Frankopan i drugi plemići dolazili su u vrijeme poklada u Zagreb "na recreatiu". Nikola Bonifačić Rožin, "Pokladne igre u starom Zagrebu", *Narodno stvaralaštvo* 41-43 (1972.), 67.

vanih krugova prilagođavajući ih svom ukusu i potrebama.¹¹ Dubina veze između dvije kulture uistinu je intenzivnija nego što se do nedavno smatralo, kako pokazuje analogija između ideja “čovjeka iz naroda” mlinara Menocchija i reformatorskih intelektualaca u Europi 16. stoljeća.¹²

Može se ipak reći da temeljna kulturna razlika postoji – većini je narodna kultura jedina kultura, dok obrazovna manjina ima pristup “višoj” kulturi – velikoj tradiciji, a istovremeno sudjeluje u “maloj tradiciji” masa. Tijekom sedamnaestog i osamnaestog stoljeća više klase se postupno povlače iz narodne kulture, a istovremeno je nastoje u skladu s ciljevima reformacije i katoličke reforme promijeniti – očistiti od onog što smatraju nekršćanskim i(li) neznanstvenim. Značajno je da se tada počinje mijenjati značenje pojma narod koji se sve više počinje koristiti samo za niže slojeve društva. Kada krajem osamnaestog i početkom devetnaestog stoljeća intelektualci otkrivaju narod, pod tim pojmom razumijevaju prije svega seljake koje smatraju čuvarima izvornih običaja. Tako Herder smatra da “nije narod svjetina na ulici, koja nikad ne pjeva ni ne sklada nego vrišti i razara.”¹³ Antun Radić krajem 19. stoljeća narod shvaća ponekad kao etničku, a ponekad kao kulturnu kategoriju, ne nužno jednaku s etničkom. Narod kao kulturna kategorija društveno je jednak seljaštvu. Osnovno dakle što razdvaja seljaštvo od “gospode” jest pripadnost različitim kulturama.¹⁴

Logično je da je kulturnoj reformi bilo ponajprije izloženo gradsko stanovništvo: bilo je pismenije, pa stoga podložnije utjecaju reformatorske književnosti; u gradovima u katoličkim zemljama djeluje isusovački red, koji osobito nastoji na odstranjivanju običaja i ponašanja koje smatra grešnim; i konačno, u gradovima su ljudi općenito podložniji promjenama, usvajanju novih navika i oponašanju viših krugova. Razlog tome je i činjenica da je gradsko stanovništvo i geografski i socijalno pokretljivije od seoskog. Važan je činitelj osim veće pismenosti gradskog stanovništva i dostupnost tiskane riječi. Upravo zbog toga Roger Chartier uspostavlja novu kulturnu podjelu – između gradskog i seoskog stanovništva.¹⁵

Danas se dakle više ne gleda na narodnu kulturu kao isključivo seljačku kulturu, već prije kao na fenomen koji “bitno varira u zavisnosti od dobi, društvenih i materijalnih uvjeta, vjere, obrazovanja, okruženja i spola.”¹⁶ Možemo govoriti o kulturi seljaka (kulturi

¹¹ Burke, *Junaci, nitkovi i lude*, 58-62. Gurevič, *Problemi narodne kulture u srednjem veku*, 20-21.

¹² Ginzburg, *Sir i crvi*.

¹³ Burke, *Junaci, nitkovi i lude*, 30-31, 36, 212-220.

¹⁴ O kompleksnom Radićevom shvaćanju pojma narod vidi u: Čapo Žmegač, “Antun Radić i suvremena etnološka istraživanja”, 19-21.

¹⁵ Roger Chartier, *The Cultural Uses of Print in Early Modern France*. Prevela na engleski Lydia G. Cochrane. Princeton 1987., 157-182, osobito 180.

¹⁶ Burke, *Junaci, nitkovi i lude*, 37 (cit. Zoltan Kodaly).

ratara, kulturi stočara – svinjara, kozara, kravara i ovčara...), o kulturi građana (kulturi tkalaca, kulturi postolara, kulturama majstora, djetića i šegrta...), kulturi rudara, kulturi mornara, kulturi vojnika, čak i svojevrsnoj kontrakulturi prosjaka i lopova. Treba razlikovati kulture različitih vjerskih zajednica, kulture različitih regija, kulturu muškaraca i kulturu žena.¹⁷ Uzimajući u obzir sve ove kulture ili bolje rečeno kulturne oblike, Peter Burke smatra da se mogu okvirno razlikovati tri Europe: sjeverozapadna, južna i istočna. Južna ili sredozemna Europa bila bi po njemu romanska, pretežno katolička, uglavnom slabo pismena, kultura otvorenog prostora u kojoj veliko značenje ima pojam časti i sramote.¹⁸ Ovo mi se čini malo pojednostavljenim gledanjem, koje se uvjetno može prihvatiti ako se uzme u obzir nepostojanje čvrste granice između ta dva kulturna kruga, što je očito na prostoru Hrvatske koja nije romanska, ali je katolička, a gravitira i prema Sredozemlju i prema Srednjoj Europi. Naravno, može se uzeti u obzir razlika između Dalmacije, hrvatskog Primorja i Istre s jedne strane, te kontinentalne Hrvatske i Slavonije s druge (u sedamnaestom stoljeću Habelić još zagrebački kajkavski jezik naziva *szlovenszkim*).¹⁹ Međutim, ako su Zrinski i Frankapani posjedovali imanja i na kontinentu i u primorju, jesu li dijelili različite kulturne krugove? Nije li i govor ozaljskoga jezično-književnog kruga utemeljen na dijalektu Pokuplja, koji sjedinjuje sjever i jug, dokaz kako isključive podjele nisu moguće?²⁰ Zajednička narodna kulturna tradicija ogleda se i u činjenici da i Zagreb i Sinj imaju vrlo slične viteške igre, (trčanje za prsten), koje su uostalom bile česti element pokladnih običaja diljem Europe.²¹ Na prostoru Hrvatske je tridesetih godina 20. stoljeća Milovan Gavazzi utvrdio tri kulturna areala – panonski, dinarski i jadranski na osnovu specifičnih ekoloških i povijesno-kulturnih uvjeta. Današnja etnologija s pravom naglašava fluidnost granica tih područja odnosno da postoje pojasevi miješanja nekoliko zona.²² I Burke priznaje da se ne može shvatiti kulturu neke zajednice samo unutar “jedne od tih Europa”, već se moraju uzeti u obzir svi kulturni oblici prije nabrojeni: primjerice, kultura bretonskoga ribarskog sela je dio više kulturnih cjelina: francuske, katoličke, morske, keltske itd.²³ I suvremena etnologija smatra da kulturni pluralitet postoji i na lokalnoj seoskoj razini.²⁴

¹⁷ Burke, *Junaci, nitkovi i lude*, 36-58.

¹⁸ Burke, *Junaci, nitkovi i lude*, 58.

¹⁹ Josip Vončina, “Habelićev stav prema jeziku”, u: *Analize starih hrvatskih pisaca*, Split 1977., 183-188.

²⁰ Josip Vončina, “Jezik ozaljskog kruga”, u: *Analize starih hrvatskih pisaca*, Split 1977., 191-202.

²¹ Vjekoslav Klaić, “Viteška igra “Prstenac” u Zagrebu”, u: *Stari i novi Zagreb* (urednik Emilij Laszowski), Zagreb 1994., 21-22. Burke, *Junaci, nitkovi i lude*, 149.

²² Jasna Čapo Žmegač, “Elementi hrvatske kulture u prostoru i vremenu”, u: Jasna Čapo Žmegač, Aleksandra Muraj, Zorica Vitez, Jadranka Grbić, Vitomir Belaj, *Etnografija: svagdan i blagdan hrvatskoga puka*, Zagreb, 1998., 9-11.

²³ Burke, *Junaci, nitkovi i lude*, 58.

²⁴ *Etnografija*, 19.

Tako narodnu kulturu moramo promatrati kao dinamični mozaik različitih kulturnih obrazaca odnosno kako kaže Bob Scribner kao funkcionalnu cjelinu, što je sasvim u skladu sa povjesničarskim poimanjem društva. To osobito vrijedi za kulturu slojeva koje u našoj literaturi obično nazivaju pučkima, a obuhvaćaju svu onu neelitu koja nije bila seljačka, a pod kojom se obično podrazumijevaju obrtnici.²⁵ Ipak, u pučkoj kulturi sudjeluju i ostali staleži: seljaci posjećuju sajmove, plemstvo se dolazi zabavljati u vrijeme poklada, a i svećenstvo, naročito prije reforme, sudjeluje u lokalnim običajima.²⁶ Ne smije se ispustiti iz vida da pojedine manifestacije narodne kulture organizira ili barem potpomaže upravo gradska općina, kao npr. proslavu Ivanja u Zagrebu u šesnaestom stoljeću.²⁷ Upravo zato ne treba olako odbaciti svjedočanstva viših slojeva o narodnoj kulturi, iako ne treba zaboravljati da se ona uglavnom prema njoj odnose kritički ili o njoj govore samo usput (još je ne doživljavaju kao nešto egzotično).

Postavlja se također pitanje kako se sve manifestira narodna kultura. Za Petera Burkea to su "narodne pjesme i priče, svete sličice i ukrašene škrinje, misteriji i farse, otisnute pučke pjesme (broadside), pučke knjižice; a iznad svega blagdani poput proštenja i veliki godišnji praznici poput Božića, Poklada, Maja i Ivanja".²⁸ Ginzburg narodnom kulturom definira "ukupnost stavova, vjerovanja, kodeksa ponašanja i tako dalje, svojstvenih podređenim klasama u nekom povijesnom razdoblju"²⁹ dok Gureviča pri razmatranju narodne kulture u srednjem vijeku zanima prije svega "slika svijeta srednjovjekovnog čovjeka, način njegovog poimanja svijeta, karakter njegovog uma, kolektivno psihološko ustrojstvo".³⁰ Ali ako se pod kulturom podrazumijeva "život, običaji i vjerovanja" ili "život i mišljenje" kako ju je definirao već Antun Radić³¹ odnosno "ukupnost duhovne, moralne, društvene i proizvodne djelatnosti društva"³² onda iz narodne kulture ne treba isključivati ni modu, kuhinju, narodne lijekove... Možda se upravo kroz njih može najbolje uočiti dinamičnost međudjelovanja "velike" i "male" tradicije kao i promjene koje potonja počinje doživljavati u ranom novom vijeku.

²⁵ *Junaci, nitkovi i lude*, (predgovor Dunje Rihtman - Augustin), 8. Bob Scribner, "Is a history of popular culture possible?" u: *History of European ideas*, Vol. 10, No. 2 (1989.), 175-191.

²⁶ Burke, *Junaci, nitkovi i lude*, 33-36, 155-156. Vidi bilješku 10. Zato Bob Scribner upozorava na opasnost promatranja "popularne kulture" kao nečeg marginalnog, isključenog iz *velike tradicije*. "Is a history of popular culture possible?", 182.

²⁷ Emilij Laszowski, "Slavlje Ivanj-dana u starom Zagrebu", u: *Stari i novi Zagreb*, 239-241.

²⁸ *Junaci, nitkovi i lude*, 33.

²⁹ *Sir i crvi*, 8.

³⁰ Cit. prema *Problemi narodne kulture u srednjem veku*, 10-11.

³¹ Čapo Žmegač, "Antun Radić i suvremena etnološka istraživanja", 15.

³² Vladimir Anić, *Rječnik hrvatskog jezika*, Zagreb 1991.

II. REFORMA NARODNE KULTURE I ISUSOVCI U ZAGREBU

Još od vremena ranog kršćanstva svećenstvo je osuđivalo narodnu kulturu nalazeći u njoj pretkršćanske poganske ("praznovjerice") ili blasfemične elemente. Drugi glavni prigovor bio je moralne prirode: smatrali su da narodne svetkovine pružaju prilike za pijanstvo, lakomost, razvrat, rasipništvo i nasilje. No srednjovjekovni su pokušaji reforme bili djelo pojedinaca, a velik dio svećenstva (osobito niže koje je i samo potjecalo iz "običnog" naroda) i samo je bilo sudionikom narodne kulture – sudjelovalo je npr. aktivno u Slavlju ludih 28. prosinca.³³ Autori popularne crkvene literature iz srednjeg vijeka (priručnici za ispovjednike, hagiografije, katekizmi...) služe nam danas kao prenosio- ci tradicionalnih pogleda i vjerovanja.³⁴

Tijekom petnaestog i šesnaestog stoljeća učestali su pozivi za crkvenom obnovom koji su doveli konačno i do reformacije i potom katoličke obnove čiji je cilj bio očistiti i osnažiti kršćanstvo. Napadi na narodnu kulturu postaju sad sistematični. Reformatori zahtijevaju da svećenstvo postane učeno: protestanski svećenici stiču sveučilišno obrazovanje, a nakon Tridentskog koncila katolički svećenici počinju se obrazovati na seminarima. Zbog toga Burke smatra da su novi svećenici kulturno mnogo udaljeniji od svojih vjernika nego što su to bili stari. Vrijeme je to modifikacije europske narodne kulture.³⁵

Od svih crkvenih redova za katoličku je reformu najvažniji isusovački red, osnovan 1540. godine, koji je razvio energičnu djelatnost: bave se znanstvenim radom, odgojem mladeži u duhu reformne Crkve, misijama i radom među vjernicima u najširem smislu – ističu se kao propovjednici, organiziraju pučke misije u kojima važnu ulogu imaju hodočašća, propovijedi i procesije, osnivaju bratovštine, pišu vjersku reformsku literaturu. Isusovci su svjesni značenja narodne kulture i uloge koje u njoj igraju rituali pa nastoje uvijek ponuditi zamjenu za ono što žele promijeniti. Polazu mnogo na izgled crkava, živopisnost procesija, štovanje relikvija i svetaca.³⁶

U Zagreb isusovci dolaze 1606., sljedeće godine osnivaju gimnaziju, a odmah razvijaju i živu pastoralnu djelatnost u sklopu koje nalazimo elemente koji upućuju na reformiranje narodne kulture. Ovdje ću navesti samo pojedine primjere. Tako su već godine 1608. odvratili od njihove djelatnosti oko 30 (!) zagrebačkih vračara i gatalica.³⁷ U

³³ Burke, *Junaci, nitkovi i lude*, 155, 168-174.

³⁴ Gurevič, *Problemi narodne kulture u srednjem vijeku*, 15-70.

³⁵ August Franzen, *Pregled povijesti Crkve*, Zagreb 1993., 253-261. Burke, *Junaci, nitkovi i lude*, 212. O mijenama europske narodne kulture između 1350. i 1550. vidi: Burke, "Narodna kultura između povijesti i etnologije", 1554-1558.

³⁶ Miroslav Vanino, *Isusovci i hrvatski narod*, sv. 1, Zagreb 1969., XXIV, XXVIII-XXIX (Uvod). Burke, *Junaci, nitkovi i lude*, 183-184.

³⁷ Vanino, *Isusovci i hrvatski narod*, 86, 88, 101

svojim misijama u okolici Zagreba iskorjenjuju praznovjerja kao što su “smiješni” zapisi protiv bolesti iako se primjerice i sami služe kod liječenja blagoslovljenim *janjošom* (voštanim Agnusom Dei) ili svetom vodom.³⁸ Godine 1618. uveli su četrdesetosatnu pobožnost na tri posljednja pokladna dana.³⁹

Za svoj pastoralni rad među pukom zagrebački isusovci su stvarali i pogodnu vjersku literaturu na kajkavskom – “szlovenszkom” – jeziku. Tako je Mikula Krajačević Sartorius napisao molitvenik *Molitoene knjižice* (1630., 1640.) u koji je uvrstio i crkvene popijevke na napjeve narodnih pjesama,⁴⁰ a Boltžar Milovec autor je molitvenika *Dvojudušni kinč* (1661.), *Dušni vrt* (1664.), *Pobosnoszt vsakdasnya za Bratovchinu Muke, te Szmerti Jesusove* (1670.) i *Pobosne molitve* (1678.).⁴¹ Najpoznatiji je svakako Juraj Habelić⁴² čija su najpoznatija djela na kajkavskom *Zerczalo Marianzko* (1662.) i osobito *Pervi otcza nassega Adama greh* (1674.).⁴³

III. HABDELIĆ KAO IZVOR ZA NARODNU KULTURU SEDAMNAESTOGA STOLJEĆA

Habelić je uglavnom privlačio povjesničare književnosti: oni ga smatraju jednim od najistaknutijih kajkavskih pisaca baroknoga razdoblja, koji nadmašuje svoje prethodnike i suvremenike “po obilju izraza i po živosti stila”.⁴⁴ Ocjenjuje ga se kao najzname-

³⁸ Isto, 324, 326.

³⁹ Isto, 346. Ta se pobožnost koja preuzima elemente iz svjetovnih svetkovina počela širiti sredinom šesnaestog stoljeća kao zamjena za narodne pokladne običaje. Burke, *Junaci, nitkovi i lude*, 183.

⁴⁰ Vanino, *Isusovci i hrvatski narod*, 132, 324-325. Slobodan Prosperov Novak, *Povijest hrvatske književnosti*, Vol. III. *Od Gundulićevog poroda od tmine do Kačićeva Razgovora ugodnog naroda slovinskoga iz 1756.*, Zagreb 1999., 151-152.

⁴¹ *Dušni vrt* sadrži litanije, molitve i himne koje su uglavnom prijevodi sa stranih jezika, ali postoji mogućnost da se Milovec služio i nekim starim kajkavskim molitvenikom. Olga Šojat, *Hrvatski kajkavski pisci*, II, Zagreb 1977., 135-144. Prosperov Novak, *Povijest hrvatske književnosti*, 493-495.

⁴² Rođen je u travnju 1609. u Starim Čičama u Tropolju u obitelji nižeg plemstva. Oko 1630. u Beču, nakon završene, vjerojatno zagrebačke isusovačke, gimnazije, primljen je u isusovački red. U Grazu je slušao filozofiju, a teologiju u Trnavi gdje 1642. prima svećenički red. Vršio profesorsko zvanje u Varaždinu, Trnavi gdje postiže doktorat filozofije, Zagrebu i ponovno u Varaždinu gdje je rektor u Isusovačkom kolegiju (1649.-1651./52.). Zatim u Zagrebu postaje propovjednik u Sv. Marku, u dva navrata je (1654.-1656./57., 1663.-1666.) rektor zagrebačkog Isusovačkog kolegija, povremeno upravitelj Marijinih kongregacija i đačke bratovštine Muke i Smrti Kristove, upravitelj Seminara, nadstojnik nauka, duhovnik Kolegija, ispovjednik. Osim 1670./71. kada je u Varaždinu, do smrti 1678. živi u Zagrebu. Šojat, *Hrvatski kajkavski pisci*, 42-43. O Habeliću i Prosperov Novak, *Povijest hrvatske književnosti*, 484-493.

⁴³ *Kerschanzki navuk z dogadyaji Sz. pizma* (1674.) koji spominju Mikloušić, Kukuljević i Šafarik nije sačuvan, a *Duše verne* spominje samo Kukuljević. Osim navedenih poznata su mu i djela na latinskom: *Syllabus vocabulorum*, latinsko-kajkavski priručni rječnik za škole (1726. redigirao i izdao Andrija Jambrešić), *Fasciculus palmarum seu Elogia neomartyrum Cocincinensium* (1668., danas nepoznato) i najviše *Dictionar* (1670.), rječnik od oko 12 000 kajkavskih riječi, protumačenih latinskim izrazima, školski priručnik kojim se služio i Belostenec pri sastavljanju svog poznatog rječnika *Gazophylacium*. Šojat, *Hrvatski kajkavski pisci*, 44-45.

⁴⁴ Šojat, *Hrvatski kajkavski pisci*, 51.

nitijeg pisca među isusovcima kontinentalne Hrvatske koji je proveo “proznu vivisekciju hrvatskog društva” svog vremena.⁴⁵ Koliko mi je poznato još se nitko nije koristio Habledelićevim djelima kao izvorima za narodnu kulturu 17. stoljeća,⁴⁶ iako se naročito *Pervi otca nassega Adama greh* koristio i citirao kao ilustracija života i atmosfere baroknog razdoblja⁴⁷ ili izvor za pojedine suvremene ili ranije događaje: seljačku bunu 1573.,⁴⁸ požar u Zagrebu 1645.,⁴⁹ zrinsko-frankopansku urotu⁵⁰ itd. Možda je tome djelomice uzrok činjenica da se na Habledelića gledalo manje kao na originalnog autora, a više kao na kompilatora. Vjekoslav Jakušić je analizom sto pedeset stranica djela teksta *Pervi otca nassega Adama greh* došao do zaključka da je od toga oko 15 stranica – znači oko deset posto – izvorni Habledelićev rad, a ostalo otpada na slobodno prepričavanje drugih autora među kojima se ističu Ze(c)henter Paulus (*Promontorium malae spei, Graecij 1643*) i Hieremias Drexelius (*Opera omnia Lugduni, 1647*).⁵¹ Umjestan je prigovor Olge Šojat da ako se primijeni Jakušićev ključ na cjelokupno djelo koje iznosi gotovo tisuću dvjesto strana, proizlazi kako je od toga oko sto dvadeset strana izvorni Habledelićev rad, što nije zanemarivo. Također, ona primjećuje da je Jakušić u svojoj kritici proturječan: zamjera Habledeliću neoriginalnost, a istovremeno kritizira što citate ne prevodi doslovno i što preuzete primjere proširuje, krati i mijenja.⁵² Bilo bi zanimljivo provesti veću komparativnu analizu originalnih djela koje Habledelić koristi i njihovih odraza u njegovom djelu te pokušati utvrditi razloge zbog čega je Habledelić promijenio ili proširio original. Radi li se možda o prilagođavanju mentalitetu ili ukusu čitateljstva, približavanju pripovijesti njihovoj životnoj svakodnevnici? Na žalost, to je preveliki posao koji prelazi okvire ovog rada.

Habledelić se ne obraća nekoj posebnoj publici: on žigoše poroke i plemstva i svećenstva, i građanstva i seljaštva. Smatra ga se jednim od prvih hrvatskih pisaca koji uspijeva pisati za “nepoznato i udaljeno čitateljstvo”.⁵³ Ipak, s obzirom na sredinu u kojoj djeluje,

⁴⁵ Prosperov Novak, *Povijest hrvatske književnosti*, 484, 486.

⁴⁶ Ako izuzmemo možda rad Timura Križaka “Ćudoređe u djelu Jurja Habledelića *Pervi otca nassega Adama greh*” objavljen u prvom broju *Otiiuma* 1993. (str.14-19).

⁴⁷ Josip Matasović, “Knez Lenard, kaptoloma zagrebečkoga kramar”, *Narodna starina* (dalje NS) 28, 29 (npr. str. 170, 180-181, 184), 32 (str. 219, 222, 223, 224, 225), 33, 34, 35 (1932.-1935.). Josip Horvat, *Kultura Hrvata kroz tisuću godina*, sv. 1, Zagreb 1980., 330-332.

⁴⁸ *Pervi otca nassega Adama greh*, Graz 1674., 185-191.

⁴⁹ Isto, 580.

⁵⁰ Isto, 242.

⁵¹ Izvori Habledelićevu djelu *Pervi otca nassega Adama greh*, *Izvoještaj Kraljevske realne gimnazije u Senju za školsku godinu 1910-1911*, 3-42.

⁵² Šojat, *Hrvatski kajkavski pisci*, 50. I Prosperov Novak priznaje da “u mnogim elementima Habledelićeva proza nije bila izvorna... ali ono što tu prozu čini toliko vrijednom jest unutarnja arhitektura njegovih rečenica, njihova silina...”, Prosperov Novak, *Povijest hrvatske književnosti*, 491.

⁵³ Prosperov Novak, *Povijest hrvatske književnosti*, 491.

logično je pretpostaviti da su njegovi *štioći* pretežno gradska pismenija populacija. Svjestan je i da će mnogi, što vrijedi osobito za žene, knjigu prije čuti nego čitati.⁵⁴ Svaka-ko elementi narodne kulture koju prikazuje prisutni su uglavnom u gradskoj sredini, no mislim da će se upravo ovdje moći vidjeti da narodna kultura nije okamenjena ni strogo stratificirana po slojevima i staležima već pristupačna, bliska i zajednička još uvijek većini – ali, također, u to vrijeme već podvrgnuta promjenama koje s jedne strane pomalo brišu staleške, barem vidljive, razlike u gradu, a s druge strane jače odvajaju gradsku od narodne seoske kulture.

Pri korištenju Habelićevog djela,⁵⁵ kao izvora za narodnu kulturu, treba uzeti u obzir svrhu zbog kojeg je nastalo i njegovu osnovnu strukturu. Pisac objašnjava da mu je prvotna namjera bila opisati život Kristov, ali se umjesto toga odlučio prikazati "*prvi otca našega Adama greh i žalosno po njem vse človečanske nature porušenje*". Podijelio ga je u tri djela (*tri stran*) koji se dijele dalje na *dele*, a oni na *kotrige* (članke, *articuli*). U prvom dijelu opisuje *Adamovo stvorjenje i greh*, u drugom *zvuusko nature človečje porušenje iz greha Adamova*, a u trećem, svakako u našu svrhu najupotrebljivijem, *nuternje pameti i hotenja človečjega nevolje*. U tom trećem dijelu koje obuhvaća više od tri četvrtine teksta sadržaj je grupiran oko sedam glavnih grijeha – oholosti, škrtosti, bludnosti, zavisti, proždrljivosti, srditosti i lijenosti – odnosno *gizdosti, skuposti, praznosti, nenavidnosti, lakomosti, serditosti i duhovne lenosti*.⁵⁶ Dakle, Habelićevo djelo moramo prije svega gledati kao, za ono vrijeme karakterističnu, moralno-didaktičku prozu⁵⁷ u kojoj pisac nastoji iznijeti prije svega negativne strane ponašanja oko sebe, pa je zato sklon i prenaplašavanju pojedinih pojava. Ne treba ni sve živopisne primjere iz svakodnevice poistovjećivati sa stvarnošću, jer i sam Habelić npr. nakon što je živo opisao bakanalsku gozbu u kojoj se na stolu našlo trideset, četrdeset, pedeset jela priznaje da "*naša, Bogu hvala, te takove filozofie gospoda nemaju*" što ne znači da se pojedina jela iz tog opisa nisu mogla naći i na domaćoj trpezi jer "*ne manka potpunoma i pri nas stroškov v goščenje prezredneh*".⁵⁸ Svakako veću vjerodostojnost imaju oni podaci koji se mogu usporediti sa suvremenim izvorima, iako se oni svode uglavnom na zapise magistratskih sjednica, sudske spise, račune, pisma, koji pružaju zanimljive podatke, još uvijek nedovoljno proučene. Odmah zato postaje očividno da

⁵⁴ "*Prosim vas cifraste divojke, kter ovo štete, ali štete čujete*", *Pervi otca nassega Adama greh*, 267. I Juraj Muliš, stoljeće kasnije, sustavno u pregovorima svojih djela traži od "knjigoznana" da čitaju na glas onima koji ne znaju čitati. Zoran Velagić, "Misionar, žena i obitelj u osamnaestom stoljeću", *Otium* 4/1-2 (1996.), 49. O ulozi čitanja naglas u srednjem vijeku vidi: Michael Clanchy, *From Memory to Written Record: England, 1066-1307*, 2. izd., Oxford 1993., 268.

⁵⁵ Zadržavam se na *Pervi otca nassega Adama greh*, jer je mnogo opsežnije nego *Zerczalo Marianzko* u kojem je i zbog specifične teme (štovanje Djevice Marije) manje osvrtnje na suvremenu okolinu iako ih ima.

⁵⁶ *Pervi otca nassega Adama greh*.

⁵⁷ Njemački naziv *Erbauungsbuch*. Prosperov Novak, *Povijest hrvatske književnosti*, 486.

⁵⁸ *Pervi otca nassega Adama greh*, 840.

Habdelićev rad ima veliko značenje kao rijedak narativni književni izvor za narodnu kulturu i svakodnevni život općenito, ponajprije dakako za sjeverozapadnu Hrvatsku u sedamnaestom stoljeću. Kako se uglavnom radi o kulturi neseljačkog stanovništva, koristit ću i izraze gradska ili pučka kultura. Zbog specifične namjene djela ne možemo očekivati da će obuhvatiti sve kulturne fenomene pa je i za cjelovitiji prikaz nužno posezanje za drugim izvorima i literaturom.

IV. PUČKA KULTURA U *PERVI OTCZA NASSEGA ADAMA GREH*

Stanovanje

O načinu stanovanja u Habdelićevom Zagrebu, koji je imao oko četiri stotine kuća i dvije tisuće stanovnika,⁵⁹ nećemo mnogo naći, a i drugi izvori o tome ne mogu puno reći. Kuće i namještaj osamnaestog stoljeća mnogo su bolje dokumentirani i u testamentima i u materijalnim ostacima, ali treba biti oprezan pri njihovom korištenju za situaciju u prethodnom stoljeću. Zagreb je tada često gorio – Kaptol 1624., Gradec 1645., oba 1674. Požari su se lako širili zbog toga što je najveći broj zgrada bio drvene građe s krovovima pokrivenima drvenim daščicama.⁶⁰ Požar od 1645. kada je izgorio čitav Gornji grad osim dvije crkve opisuje i Habdelić. Požar je tad uzrokovala svijeća koja se na jednom tavanu (*nahizje*) prevalila na slamu.⁶¹

Za "purgarske hiže", kakvih u osamnaestom stoljeću ima najviše u podgrađu, vjerojatno možemo smatrati da su u prethodnom stoljeću prevladavale i unutar zidina. To je tip prilagođene seoske kuće iz okolice Zagreba – zdanje iz hrastovih greda ožbukanih dijelom opet od pleterskih zidova, s obično jednom povećom sobom i par manjih. Uže pročelje s obično tri prozora gledalo je na ulicu, a u dnu dvorišta nalazile su se gospodarske zgrade.⁶² Od namještaja u pučkoj kući mogao se naći krevet, škrinje ili ladice, stol sa stolicama, ormar, police. Domaćinstvo je također moralo imati *vilahne* (plahte), *obruse*, *ručnike*, *rubce*, u bogatijim kućama i *skerlatne baršunske*, *škofiom šivane sage*, *poplune*, *caprage* (pokrivače).⁶³

⁵⁹ U gradu se nalaze dva kaptola (katedralni zagrebački i zborni čazmanski), tri muška samostana - isusovački, franjevački i kapucinski te ženski samostan klarisa, dvije bolnice, sjemenište. To je izvještaj dan u povodu izbora novog biskupa 1668. R. Horvat, *Prošlost grada Zagreba*, Zagreb 1942., 34-36.

⁶⁰ R. Horvat, *Prošlost grada Zagreba*, 24-32, 38-41. Kampuš-Karaman, *Tisućljetni Zagreb*, Zagreb 1994., 110-111. U 17. stoljeću osim crkava od opeke i kamena bile su građene uglavnom samo velike javne zgrade i pokoja privatna kuća. Dobronić, *Slobodni i kraljevski grad Zagreb*, Zagreb 1992., 156.

⁶¹ *Pervi otcza nassega Adama greh*, 583.

⁶² Matasović, "Zagrebački kućni namještaj polovinom 18. stoljeća", NS 4 (1925.), 46. Kampuš-Karaman, *Tisućljetni Zagreb*, 135.

⁶³ *Pervi otcza nassega Adama greh*, 741-742, 816.

Prema Habdeliću neke kuće su bile i oslikane: *Malaju pravicu, kot je videti na varaških zagrebačkih hižah, u kipu jedne lepe divojke, ka u desne ruke meč gol derži, u leve vagu kramarsku, z ovem podpisanjem Dextera cur gladium cur gestat leva bilancem? Ponderat hae causas, percurit illa reos.* Možemo to protumačiti i kao znak upozorenja nepoštenim trgovcima koji su po Habdelićevom svjedočanstvu pronalazili razne načina kako bi prevarili kupce.⁶⁴

Habdelić nije imao ništa protiv ovakvih slika, ali je žestoko reagirao na *nesramne kipe* (slike), *kot da bi plesale persone, ali se obimale, ali kušuvale, da kaj goršega ne rekнем.* Izgleda da su takve slike počele nabavljati imućnije obitelji, *nektera svetska gospoda po svojeh gankeh, pristroških* (predvorjima), *hižah etc. vučine postavljati, nečiste, nesnažne* (nečiste), *tak da je vsaki videti more...* pr. *kip nečiste Veneris, ali druge ktere umanjice.* Očito je to nova moda, jer spominje kako ih neki skrivaju *kakvem okerpanem plaščecem* vjerojatno da bi izbjegli kritiku duhovnika i drugih čestitih građana. Habdelić je zabrinut zbog utjecaja takvih slika na neuki priprosti svijet jer citira Sv. Grgura Papu: *Kaj je onem, ki znaju štati pismo, to je onem, ki štati ne znaju, malanje, i kurvarije se, kipe nesramne gledeči vuči.* Obični je puk prije vješao pobožne sličice kao što je *žitek Kristušev ali drugeh svetcevo znamenje* kakve su dijelili i isusovci.⁶⁵

Čini se da je puk doživljavao muško-žensku golotinju u obitelji kao normalnu. Tako je bilo uobičajeno zajedničko kupanje muških i ženskih članova obitelji. Tako se vjerojatno štedila i voda. Habdelić koji je kritizirao običaj zajedničkog spavanja muških i ženskih rođaka *sestri z bratom, tetiči stričiči, stričičnami, z tetičnami,* zbog straha makar od nesvjesnog grijeha, nije u kupanju *sa ženami, snehami, z divojkami* vidio nikakvog zla *gda pošteno biva,* ali je kritizirao popratne pojave kad se kupači *nečisto škropje, hitaju, vodu zaudiraju, nečisto pipaju, navlastito po noći.*⁶⁶

Moda

Odjećom se u Habdelićevu Zagrebu kao i drugdje simbolički određivalo mjesto na društvenoj ljestvici. Siromašni puk prepoznavao se po tome što se odijevao u tkanine *darovec i kerentuh.*⁶⁷ *Ako muž i kuliko obogate, darovčenicu zahiti, vu plemenito se sukno opravi, ob tem hodi, da armales* (plemički list), *od kralja dobi, plemenit človek postane.*⁶⁸ Kad Habdelić

⁶⁴ Isto, 191-192.

⁶⁵ Isto, 14-20. Vanino, *Isusovci i hrvatski narod*, 382.

⁶⁶ *Pervi otca nassegga Adama greh*, 663-664. Da je tadašnje pučko shvaćanje intimnosti bilo drukčije od današnjeg govori slučaj koji je doživio Pavao Ritter Vitezović na putu u jednoj gostionici kad su putnici legli u isti krevet s gostioničarkom. Matasović, "Knez Lenard", *NS* 32, 193.

⁶⁷ Habdelić upućuje kritiku pohlepnom trgovcu da takvo sukno *dosti pervo nategnjen jače poleg lakta natežeš, mađtem toga ženu svoju (tovarušicu krivoga dobička) kakti kakovu pavicu (paunicu) cifraš. Pervi otca nassegga Adama greh*, 390. U cjeniku tkanina iz godine 1695. kerentuh je najjeftinija tkanina, jedina od spomenutih koja stoji manje od forinte. Zlatko Herkov, *Povijest zagrebačke trgovine*, Zagreb 1987., 213.

⁶⁸ Habdelić se dosta energično obrušava na nove plemenitaše koji da se ponašaju oholo i nezahvalno. Kritizira i obogaćene trgovce i pridošlice u grad: *Ako kramara ki je u početku svoje kramarije iglice, kopče, salaksije, šila,*

pripovijeda o oholom krojaču kaže da je znao šivati samo *darovec* (halje koje je u mladosti često okrpance nosio).⁶⁹

Ljudi koji su se društveno uzdigli nastojali su to i pokazati i svojom odjećom. Viši i srednji slojevi nastoje nositi bar djelomično svileno sukno. Od skupljih tkanina Habledelić spominje *skerlat*, atlas, baršun, *đoldā* (fino tanko platno – batist, spominju se *đoldeni vilahni*).⁷⁰ Takvo sukno nabavljao je za svoje kupce kaptolski trgovac Mulbacher krajem sedamnaestog stoljeća. Uz spomenute materijale kupci su kod njega naručivali i *granat* (grimizna tkanina), *prokat* (brokat), *saten*, *kopentuh*, *septuh* (pamučna tkanina), *maris*, *hatlac*... Tkanine su se često nazivale po mjestu ili zemlji iz kojeg su potjecale npr. *padovan*, *pannus flandrinus*, *pannus italicus*... javljaju se u tolikom broju da ih je teško i nabrojati. Omiļjene boje su modra i zelena, a dosta se naručuje i *čerlena karmažinska* (grimizna) kakvu spominje i Habledelić.⁷¹

Najskuplje tkanine kupuju naravno plemkinje. Jedna od glavnih mušterija Mulbacherovih bila je i banica Isabella Rosina Erdody – za nju se nabavljaju zlatne i srebrne, crvene i zelene vrpce, zelena svila i modro svileno sukno s napomenom “ar skoro nemaju tak rekući, kaj obleći” itd.⁷² Iz Habledelićeva djela možemo saznati da plemkinje i građanke prate i tadašnje europske krojeve: *nekte tak tesne moderce* (oplećke) *čine napravljati, da jedvaj med njih dišu, listor da bi se tanše videle, cipeliše tulikajše i vuske i male, da jedvaj hoditi mogu*. Također naprašuju kosu i šminkaju se: *lase nekakovem praho posprihavaju, da se svetli vide. Pervo su lica kajkakovemi mastmi mazale, i prece verstne* (zrele, starije) *neke babice, ke skoro zubi nesu imale, da su se bleščale, kot da bi hoblanu desku oljem ali salom gdo pomazal, i na suncu postavil. Sada pak ni to im ni dosti nego nekem kadilom i dimi pribledse se čine, ar štimaaju da se listor muškeh* (seljačkih) *dekli* (djevojaka) *rumenina lica dostoji*.⁷³ *A kakve halje i kakve našve* (naušnice), *kakvo drago kamenje, kakve zlatne lance, kuliko đundā* (biserje) *na se natikavaju!*

---

piščali (sviraljke) etc. prođaval, sreća dostigne, bogatoga vidim, ne žele li da ga za gospona derže i zovu ženu gospu, sine gospodičiće, kćere gospodične? ako bi ga gdo na manje preštimaava, napuhnul se i nos obesi kot puran. Ako štrepani mužak sabol (krojač) je ali šoštar (postolar), ali druge se meštrije zvuči, ne diže li visoko oberovi, tak da ga je negda i siromahom otcem, i siromaškum materum, siromaškum rodbinom sram? ne gleda li široko gde bi se z kakvum lepum đivojkom, ali bogatom udovicom mogel oženiti, po ke bi hiže, polja, vinograde, verte dobil. *Pervi otcza nassega Adama greh*, 247-249. Spisak poslovnih partnera i dužnika trgovca Mulbachera čine upravo uglavnom novi nobilitirani ljudi kojih u ovo vrijeme ima prilično puno. Matasović, “Knez Lenard”, NS 29, 178.

⁶⁹ Zanimljivo je da je uznositi krojač govorio svojem šegrtu da *naša krojačka meštija tulike je vrednosti i preštimanja, da gda se je zvučiš, ako samoga kralja ali cesara kćere u sveto hištvo (brak) potrebuoval budeš, slobodno ti bude, niti ti nigdo žalne reči za to ne bu smel reči. Pervi otcza nassega Adama greh*, 247-249. To podsjeća na primjere samosvijesti europskih obrtnika kakve spominje Burke u svom djelu npr. priče o postolarima koji postaju sveci ili kako se kraljevići bave tim zanatom. *Junaci, nitkovi i lude*, 61.

⁷⁰ *Pervi otcza nassega Adama greh*, 123, 608-609.

⁷¹ Isto, 275. Matasović, “Knez Lenard”, NS 32, 219-230. Herkov, *Povijest zagrebačke trgovine*, 211.

⁷² Matasović, “Knez Lenard”, NS 32, 215-217.

⁷³ *Pervi otcza nassega Adama greh*, 1078.

Habelić spominje da je u uređivanju jedne *gospo* moralo sudjelovati više djevojaka po dva do tri sata.⁷⁴

Muškarci u Hrvatskoj još nisu u modi slijedili ženski primjer.⁷⁵ *Ar slovenska i horvatska gospoda vekšu skrb drže na to, da dobre konje, hasnovito oružje, kem veru kerščansku i domovinu brane, dobivaju i imaju. Akoprem, kuliko njihov stališ donša i potrebuje, snažne i oni opravne ne zameču. A vekše stroške onem ostavljaju, ki su v vekšem miru, niti vnogo od Turkov ne sanjaju... Štoviše, ponekad se događalo da gospodari negda okerpani hode, one pak, kakti da bi im gospe bile, v lepe opravne hote se šetati, morebiti luckem (tuđim) mužem nego svojem želežjuči dragše biti.*⁷⁶

Utjecaj mode prodirao je i u niže gradske slojeve na veliko Habelićevo nezadovoljstvo: *Niti ne to listor (samo, tek) trebe razumeti od plemeniteh gospi, gradoveneh kčeri, i međ siromaške purgarice, službenice, one ktere pasmi, žnoricami (vrpcama), kruhom, žganem vinom (rakijom) terže gizdost se negda zaplete. Pojti je na vulice, pojti je po svetke v cirkvu, ali v tance, moraju a več ne cipeliši safijanski (fino izrađena kozja ili ovčja koža), kordovanski (štavljena kozja koža po načinu kako se izrađuje u Cordobi), karmažinski biti. Mora se suknya lesketati, moraju se lepemi pantlini (vrpcama) lasi naperiti. I kaj ne, na tuliko, da v takve suknye proo se gizda neboga ženčica, nego ju kramaru ali krajaču splati....I mužače i kuhinjske utepene dekle skazati se moraju. Nekteri i nektera ako i hranu nema, mora podpunoma papučice, cipelice, mentenčec (šuba - kabanica, ovdje kabaničica; kaput), kitičice, venčece, pantlece imati.*⁷⁷ Ovdje se može primijetiti pojava "silaženja kulture" iz viših slojeva u niže i stvaranje nove suprotnosti – dinamične građanske mode prema seljačkoj.

Krajem stoljeća (1695) vlast je pokušala ponovno ograničiti razlike u odijevanju među staležima iznoseći kao razlog porast cijena trgovačke robe i iznošenja robe izvan Kraljevstva zbog nabave robe u inozemstvu "uslijed poprimljenog raskošnog odijela, osobito u nižim slojevima ljudi, naročito po varošima, a i izvan njih". Magistratu je ostavljena sloboda u odijevanju, a prisežnicima općine neplemićima izvan grada određeno je da mogu nositi odijelo od engleskog sukna sa svilenim čipkama, mentene s postavom od lisičjeg ili janječeg krzna, a žene suknye od istog sukna ili sukna *koronras*, također sa svile-

⁷⁴ Isto, 263.

⁷⁵ Da upravo žene posreduju novu modu vidi se iz propadanja "horvackih sabola" - krojača koji šivaju tradicionalnu odjeću, dok raste broj "nemških sabola" koji šivaju varošku odjeću i osobito "ženskih sabola". J. Horvat, *Kultura Hrvata*, 329.

⁷⁶ *Pervi otcza nassega Adama greh*, 265, 275. Ipak i muškarci kupuju tkaninu kod Mulbachera iako rjeđe. Tada prodire u Hrvatsku i muška moda nošenja šešira. Matasović, "Knez Lenard", NS 32, 220.

⁷⁷ *Pervi otcza nassega Adama greh*, 275-276. Osim cipela od kordovana i safijana radile su se cipele i čizme i od kravlje i od teleće kože. R. Horvat, *Kako su nekada živjeli hrvatski obrtnici*, Zagreb 1929., 96-98. Trgovac Mulbacher većinu je robe isporučivao na veresiju. Nekad kupci daju i darove u naturi (pr. gusku, prase i sl.) kao neku vrstu kamata za početak isplate. U pismima se obvezuju da će "posteno platiti y zauffalen biti". Matasović, "Knez Lenard", NS 33, 15-17.

nim čipkama i gumbima. Cipele su trebale biti po starom obliku, od kordovana. Građanima nižeg staleža i slobodnjacima izvan grada dopuštaju se odijela od *kepentuha*, *marisa* i *septuha* s janjećom postavom i opšivenim leđnim vučjim krznom, a ženama za haljine i mentene od sukna *korontaš*, *rassete* i sličnog. Za obuću jake cipele *vudušva* (opanci), jednostavne vrpce i gumbi. Služavke moraju nositi odjeću od *muzalana* (pola vunopolan) ili *kerentuha*, mentene od najjeftinijeg sukna *maris* i sličnog. Takvim građankama zabranjuje se najstrože nošenje perjanica na glavi.⁷⁸ Ova posljednja odredba najjače pokazuje da odredba nije donesena samo iz ekonomskih razloga već prvenstveno radi potrebe očuvanja i vanjske staleške razlike, pokušaj zaustavljanja novog doba koje razlike temelji na novcu ili ih uopće potire. Slični zakoni protiv raskoši prisutni su također u cijeloj Europi još od kraja srednjeg vijeka.⁷⁹

Kuhinja

Kuhinja je u starom Zagrebu bila kao i danas prilagođena različitim ukusima i imovinskim mogućnostima, a karakteristično je da kroz sedamnaesto stoljeće postaje sve obilnija i raznovrsnija i to kod svih slojeva. Habdelić sa žaljenjem konstatira da se *tulika sada ne listor pri velike gospode, nego pri nekih plemeniteh ljudi množina na gošćenjeh na stol postavlja, kuliko se pervo nigdar more biti ne postavljala*. Spominje primjer propovjednika koji je prije sto pedeset godina kritizirao običaj da knezovi daju iznositi devet jela na stol, a plemstvo pet do šest dok je u Habdelićevo vrijeme taj broj udesetorostručen. Štoviše *uče se od gospode, ne listor plemeniti ljudi, nego i purgari i slobodnjaki, kuliko se pretegnuti mogu... Špoljaru (bravaru), krajaču, kerznaru, cestaru (izrađivaču mačeva), gumbaru i drugem mešterskem ljudem prigovor bi bil devet listor jestvojn na stol postaviti, gda listor jenog detiča oslobaja* (tj. kad djetić postaje majstorom).⁸⁰ Kako to nije bilo pretjerivanje vidi se iz činjenice da prema pravilima djetićkog društva djetić koji daje čašu bratimstva mora počastiti ostale sa sedamnaest(!) vrsta jela uz odgovarajuću količinu pića. To je ipak 1667. smanjeno na samo sedam jela.⁸¹ *A kaj rečemo za svadbe i druga veča gošćenja, u keh negda jeden purgarski Senator ne engeduje (uzmiče) slobodnomu gospodinu, ali u priprave ali u množine jestvojn*.⁸² Razloge

⁷⁸ Emilij Laszowski, "Odredbe za Hrvatsku s pogledom na odijevanje g. 1695", u: *Stari i novi Zagreb*, 232-233. Herkov, *Povijest zagrebačke trgovine*, 213-213.

⁷⁹ Za zakone protiv raskoši u renesansnom Dubrovniku vidi: Zdenka Janeković Römer, *Okvir slobode: Dubrovačka vlastela između srednjovjekovlja i humanizma*, Dubrovnik 1999., 344-352. Zrinka Pešorda, "Sumptuary Laws in Late Medieval Dubrovnik", izlaganje na International Medieval Congress, Leeds 1998.

⁸⁰ *Pervi otcza nasseg Adama greh*, 832-833.

⁸¹ Šercer, "Cehovska pravila gradečkih i kaptolskih djetića (kalfi)", u: *Zagrebački Gradec 1242-1850* (znanstveni radovi s istoimenog skupa održanog 1992), Zagreb 1994., 150.

⁸² *Pervi otcza nasseg Adama greh*, 832.

tome Habelić vidi u želji da se postigne *veće preštimanje* (štovanje) i *reputacia*. Odnosno *jeden drugoga hoće v takveh jestvinah, navlastito v goščenju, obladatai, ke se i teško dobivaju i vnogo stoje*. Kao i moda kuhinja je bila jedan od znakova po kojem se vidjelo i kojim se davalo do znanja da se čovjek uspeo na društvenoj ljestvici... *Za onoga govorim, ki ti se z nevolje skopa i z moža postane gospon, s plemenitašica slobodni gospodin ali grof ali herceg, z dijačica ali v svetskom stališu ali cirkvenom časnik kakov povekši. O kak je i nekterem zmeđ oveh teško vgoditi...* Da pokaže kamo može snobizam dovesti Habelić navodi slučaj nekog gospodina koji je tražio od svog *sokača* (kuhara) da mu svaki dan pripremi novo jelo. Ovaj mu je tako jednom priredio kašu od trave koju je preživjela krava. Gospodar se to jelo najviše sviđjelo, ali kad je saznao od čega je ostavio se *novih jestvin*.⁸³

Dok se *muž težak* zadovoljio puno puta i z *falatom* (komadom, mrvom) *prosenjaka ali hajdinjaka* (kruh od prosa i od heljde, crni kruh se nazivao i *kelešica*), i z *napitkom merzle vode*,⁸⁴ gradski se puk hranio *tustum i dobro pripravljenum govedinum, zeljem, slaninum* (svinjetinom) *zadovoljno kuhanum, pače i sirom, navlastito masnem ali jesenskem raspuzancem, i lukom, i repum*. To se smatralo dobrim *priprostešemi* objedom gradskog obrtnika.⁸⁵ No ti su objedi u posebnim prilikama bili puno obilniji u skladu s Habelićevim žalopojkama o ljudskoj lakomosti. Tako je cehmeštar varaždinskog mesarskog ceha za njihovu predbožićnu gozbu nabavio dvadeset dvije kokoši, šest pataka, tri guske, po jednu divlju gusku i patku, jedno tele, dva purana, jednog zeca, četiri odojka, dva pileta, dva goluba, trideset funti govedine, svinjetine (*friške slanine*), *stare slanine*, volovski jezik, jednu jarebicu, kosove i još neke ptice. Jele su se i *kobasice* (mesom punjene), *devenice* (hajdinskom kašom punjene *čurke*), puževi, jaja, sir, razno povrće i voće. U to je vrijeme mesarski ceh u Varaždinu činilo sedamnaest obrtnika.⁸⁶ Habelić je upozoravao na posljedice takve prehrane spominjući da su *težaki friškeši* (zdraviji) i *jakši... kajti po manje jedu: malo se od mužev Doktori i patikari* (ljekarnici) *pomogu*.⁸⁷

U Habelićevu djelu od mesa spominje se uz govedinu i svinjetinu, *ovčina, bravina, kuretina* (kokošje meso), *gusetina, piščenci* (pilići), *kopunci* (uškopljene i utovljene pijetle),

⁸³ Isto, 825, 826-829, 834 - 835.

⁸⁴ Jelom siromaha i pustinjaka smatrao se bob, leća, neslano zelje, repa. *Pervi otca nassega Adama greh*, 123, 503, 844.

⁸⁵ Osim siromaha koji nemaju, Habelić duhovito opisuje i neke koji su patili sebe i druge škrtošću: *Znal sem človeka ne siromaha, ki je cel mesec dan u žepu falat sira nosil, gda je k stolu sel, onda ga je iz žepa (dišeče one šafarnice blagajnice) snel pred se postavil, negda malu drobtinicu (komadič) s njega kerhumul, negda ništar, a žena i družina oblačnemi one kravje relikoje očima su gledali. Stavši od stola zopet je taj darešljivi purgar brašno to svoje u navadno mesto postavil. Pervi otca nassega Adama greh*, 503-504, 820-821.

⁸⁶ Računi varaždinskog mesarskog ceha pružaju nam mogućnost za usporedbu s podacima iz Habelićeva djela. Njihovi troškovi za gozbe povodom Tijelova i drugih blagdana variraju, ali pokazuju da se gotovo uvijek pojela i popila upravo nevjerovatna količina hrane i vina, više puta dovoljno za puno veću količinu ljudi od one što je njima prisustvovala. R. Horvat, *Kako su nekada živjeli hrvatski obrtnici*, 34-35.

⁸⁷ *Pervi otca nassega Adama greh*, 1046.

a tu su i *janci, telići*. U svom rječniku iz 1670. spominje i *kozleche* meso, a posebno još *bravin-szko pleche* i *chetert sivincheta*. Najzanimljivije pak zvuči *machkovina* (lat. *catulina*). Mnogo navedenog (ne i posljednje!) javlja se i na stolovima varaždinskih mesara uz patke (*race*), purane... Jela se i *zverina* ili *divjačina* (divljač): *jerebice, plepelice, jelenovina, srnina*, divlje guske i patke, kosovi, grlice, golubovi. Dosta su se jele i iznutrice: želudac, plućica, zatim gljive – vrganji te nekakva *iriskaša*. Posluživao se *terdi* i *mehki* sir i vrhnje, a uvezio se i parmezan. Pri gozbama je dolazilo na stol i nekoliko vrsta mesa i riba.⁸⁸

Ni za post nije se jelo manje: *zdele na stolu gnjesti moraju se za mjesto. Dojde dvoja, troja salata. Ribe pečene, ali merzle, kuhane na hladnu juhu ali merzle, k tomu jedni ali dvoji raki, saladia, marinada, kolomari, konfekt (slatkiši) i vsakojačka sada unosina. Dvoje troje gospodsko vino. Ne li se tak dobro postiti?*⁸⁹ Hrana se tad pripremala na maslu, a ne na masti. Jela se podjednako i svježa i sušena riba, *ribe morske, savske i dunajske*, a od vrsta Habledić spominje *piškore* (čikov), *pistrange* (pastrve), *kečige, tokovinu* i *vizovinu* (moruna). Varaždinski mesari jeli su uz *vsakojačke ribe* i *štokfiš* (bakalar), Zagreb uvozi još i haringu i sled. Osim rakova jeli su se i to razmjerno često i puževi, a Habledić spominje i *auštrige* (ostrige) i hobotnicu.⁹⁰

U Habledićevom djelu ne spominje se puno vrsta povrća – luk, zelje, češnjak, repa, ali nema sumnje da je i ono činilo značajan dio prehrane. Varaždinski mesari za svoje gozbe kupovali su *petrožil* (peršin), hren, *šalatu, pori luk, luk crljenac, špinat, bob* (sa zeljem ga pripremaju uz korizmenu ribu za lakšu probavu), ciklu, korabu, karfiol. Može se primijetiti da još uvijek nema krumpira.⁹¹

Od voća Habledić spominje breskve, dinje, jagode, jabuke, trešnje, *fige* (smokve), bademe, limun (*prekomorske citrone*). Ovo posljednje voće bilo je luksuzna roba. Habledić ga spominje među hranom kojom skorojevići nastoje impresionirati goste.⁹²

Aromu jelu davao je *šafran* koji su lukavi trgovci često znali zamijeniti s nekim žutim cvjetićem koji je rastao po vrtovima i davao žutu boju juhi, ali nikakav tek. Habledić govori da su kramari znali češće smiješati začine s nečim drugim. Drugi slučaj način u trgovini

⁸⁸ Isto, 425, 820, 839. *Dictionar*, pretisak, Zagreb 1989. R. Horvat, *Kako su nekada živjeli hrvatski obrtnici*, 13-14, 34-35, 69-73. Herkov, *Povijest zagrebačke trgovine*, 210.

⁸⁹ *Pervi otcza nassega Adama greh*, 834.

⁹⁰ R. Horvat, *Kako su nekada živjeli hrvatski obrtnici*, 31. *Pervi otcza nassega Adama greh*, 129. Herkov, *Povijest zagrebačke trgovine*, 210. Oštrige i morsku ribu dobavljao je "knez Lenard". Matasović, "Knez Lenard", *NS* 32, 187. Da je hobotnica ipak bila vrlo rijetka poslastica pokazuje podatak da su njom počastili biskupa prilikom sinoda 1538. Kampuš-Karaman, *Tisučljetni Zagreb*, 93.

⁹¹ *Pervi otcza nassega Adama greh*, 129, 820-821. R. Horvat, *Kako su nekada živjeli hrvatski obrtnici*, 13-14, 34-35, 69-73.

⁹² *Pervi otcza nassega Adama greh*, 129, 371, 826. Citrone su bile i prilično skupe u odnosu na drugo voće npr. varaždinski mesari su za svoj predbožićni objed kupili krušaka za 3 denara, a citrona za 24. R. Horvat, *Kako su nekada živjeli hrvatski obrtnici*, 35.

začinima bio bi kad bi se *muskatni cvet* i šafran držali na močvarnom mjestu kako bi ovlažen omekšao i postao teži.⁹³ Kao začin koristio se i *perpriš* (majčina dušica), a valjda i kao lijek.⁹⁴ Od ostalih začina trgovci su dobavljali i klinčić, papar, cimet, đumbir, mušklatni oraščić (cvijet i plod), anis.⁹⁵

Za desert prema Habdeliću jele su se *nacifrane torte, pozlačene, mandalske* (bademove), *citronske*. Osobito je cijenjen bio *benetački konfekt* (slatkiši). Samo se po sebi razumije da su se ovakve poslastice mogle naći na stolu samo u izuzetnim prilikama kod bogatijih ljudi.⁹⁶ Na pučkim stolovima češće su se našli kolači slični današnjim pitama od sira i jabuka. Jeli su se i licitarski kolači. Umjesto šećera koji se morao uvoziti (obični i "kandis") koristio se med. Uvozile su se i grožđice i čokolada.⁹⁷

Pilo se vino i *žgano* (paljeno) *vino* – rakija. Bolje vino bio je *petrovščak, goljak, bukovščak, slama*, a slabije *mušklatović* i ostala kojim se prigovaralo da su *dišeća* ne toliko čista i *žmahna* (tečna), odnosno *čiger* i *zevrelica* (pokvareno, ukiseljeno vino). Na gospodskim stolovima moglo se naći i lutemberško, *latinsko* (talijansko) i španjolsko vino.⁹⁸ U *Dictionaru* spominje još i *pelinkovo, korenkovo, rozmarinsko* te *malvasiu*. Vino je moglo biti *medveno* i *začinjeno, slatko kot most, z probranoga grozja*, ali i *glavoboljno, mlohavo, trpko ki se teško pije*, pa i *vino ko taki piana človeka čini*. U svakom se slučaju trošilo u ogromnim količinama. Cehmeštar varaždinskoga mesarskog ceha je za predbožićni objed 1693. godine kojem je prisustvovalo 17 majstora nabavio 155 pinti vina (434 litre). Pri obračunavanju troškova za taj objed četiri čovjeka ispila su 10 pinti (28 litara) vina i samo jednu pintu medice.⁹⁹ *Nespametne matere i gospodarice* davale su ga obilno i djeci što Habdelić smatra pogibelnim ne za zdravlje već za moral jer kako djeca obično spavaju zajedno može doći i do incesta u pijanstvu. Vino se računalo i u obrok i plaću koja se davala radnicima pa se može zaključiti da su ga doživljavali kao hranu.¹⁰⁰

⁹³ I bademe su miješali s breskvinih košticama. *Pervi otca nasseg Adama greh*, 323, 388, 391.

⁹⁴ Habdelić spominje *patikare koji znaju po polju, po lozah, po vrteh coetje, listje, trave, korenje ziskavati i s njimi pateke* (ljeekarne) *svoje puniti*. *Pervi otca nasseg Adama greh*, 674, 402.

⁹⁵ Matasović, "Knez Lenard", *NS* 32, 188, 228. Laszowski, "Iz računa zagrebačke tridesetnice 1645", *Stari i novi Zagreb*, 160.

⁹⁶ *Pervi otca nasseg Adama greh*, 823, 825. Magdalena Kuskoczi za svadbu svoje kćeri naručuje dvije funte konfekta, *vsakoga svoje fele, tojeto cukora, ali na mandala, ali na slatkih korica...koju citronu, alle narandju*. Matasović, "Knez Lenard", *NS* 32, 226-228.

⁹⁷ R. Horvat, *Kako su nekada živjeli hrvatski obrtnici*, 32, 65. Herkov, *Povijest zagrebačke trgovine*, 210.

⁹⁸ *Pervi otca nasseg Adama greh*, 823, 826, 839, 844.

⁹⁹ R. Horvat, *Kako su nekada živjeli hrvatski obrtnici*, 35. Pinta zaprema 2,8 l današnje litre. Polovica pinte je polić (mensura) koja se dijeli na holbu (media mensura) i sajtlek (quartale). Dvije pinte su jedan kabal (cubulus), pet kabala jedan čabar (chebrio), trideset jedan kabal čini posudu (cadus ili tunela). *Prošlost grada Zagreba*, 467-468.

¹⁰⁰ *Pervi otca nasseg Adama greh*, 871. Tako prilikom obnove crkve Sv. Katarine 1645. zidari dobivaju jutro uz kruh i sir svaki po pola litre vina, za objed uz meso i varivo ili kašu istu količinu vina, za večeru uz jelo

Zabava

Kao i danas i u Habdelićevo su se vrijeme ljudi voljeli provedjeti u društvu prijatelja i rođaka. Ljudi su se okupljali u raznim prilikama: slavilo se *godovno* (rođendan ili imendan), svadbe (osobito u vrijeme poklada),¹⁰¹ krštenja, a i karmine. Kako je već spomenuto i članovi cehova okupljali su se u raznim prigodama: kad je djetić postajao majstor, uz blagdan sveca zaštitnika ceha, prilikom biranja cehmeštra, za pojedine blagdane itd.¹⁰² Uz dobro jelo i kapljicu društvo se zabavljalo uz *vnoge nedostojne šale* do kasnih sati: *pokedobe dosti krat večera zobedom se zmeša, ali kruto malo međ obedom i večerom vremena mine, večera se pak povele ne listor do desete ali do dvanajste vure, nego negda i do proe i do tretje, pače, stresajuč se peharci, vleku se tanci i doklam zorja noć od dneva luči.*¹⁰³ Omiljena zabava bilo je kartanje i kockanje za novac, *naimre gda se vnogo najenkrat polaže i na vsake hite* (bacanje pri kartanju) *z jedne strane se vleku, z druge postavljaju ne listor groši nego i taleri i škude i zlati dukati, srčenem negda čemerom.* Mnogi su tako znali izgubiti ogromne svote. Habdelić se sjeća bogatog čovjeka plemenita roda, generalskog stjegonoše, *ki se je goščenja obilnoga i karti tak bil lotil* (latio), *da je vse zagostil i zakartal.* Drugi neki je nakon što je sve izgubio, zakartao i ženu koju je ipak poslije za *neku šumu penez* otkupio. Kartanjem su se zabavljala na Habdelićevo zgražanje i djeca, *naimre ako su gospodska, već od sedam-osam godina.*¹⁰⁴

Mnoge su *zločeste šale* – igre¹⁰⁵ – bile prilično neugodne za sudionike. Takve su bile one *gda norci i dečaki moraju se pluskati i iglami, negda i šili, obadati ili kad meštarski ali naturalski norci moraju breskvene koščice, žive piškore* (riba čikov), *kopunske ali gušče vrate cele požirati* (gutati). Takve šale nisu bile ograničene samo na šegrote već su i viši krugovi dijelili isti smisao za grubi humor. Habdelić je prisustvovao nekoj gospodskoj večeri gdje su se dva dječaka od trinaest-četnaest godina starosti morala *tak jako pluskati, kulliko su najjače mogli ruke razmahuvati, ter ki je pljusku držal, moral je lice napuhnuti, da se je tem bolje pljuska čula... Kak su im pak potlam zubi služili, ja ne znam.* Tek na piščevu molbu prestalo se s tom okrutnom zabavom. Postojale su i manje grube igre, našem piscu podjednako odbojne, kao što je *kušvanje, ko v nektereh goščenjeh okolu ide, i ne znam v kakoveh igrach malo, ali nikaj hvale*

šestinu pinte vina. Čudi kako su uopće uz tu količinu alkohola mogli raditi. R. Horvat, *Kako su nekada živjeli hrvatski obrtnici*, 194.

¹⁰¹ U sedamnaestom stoljeću često se u gradskim spisima ponavljaju odredbe o ženidbi, najkasnije do Pepelnice, bogatijih neženja pod prijjetnjom visoke globe i zatvaranja radionica i trgovina, tako 1535., 1637., 1651., 1699. Dobronić, *Slobodni i kraljevski grad Zagreb*, 97, 100, 110. *Pervi otcza nassega Adama greh*, 880.

¹⁰² R. Horvat, *Kako su nekada živjeli hrvatski obrtnici*.

¹⁰³ *Pervi otcza nassega Adama greh*, 834. U nedjelju i na blagdane objed je bio u 11 sati, a večera u 18, ljeti u 19. Šercer, "Cehovska pravila gradečkih i kaptolskih djetića (kalfi)", 159.

¹⁰⁴ *Pervi otcza nassega Adama greh*, 834-837, 1075.

¹⁰⁵ Habdelićev izraz šala ne odgovara današnjem značenju te riječi i bliži je značenju koje ta riječ ima i danas u Prigorju, gdje šaliti se znači igrati se. Križak, Čudoređe u djelu Jurja Habdelića "Pervi otca našega Adama greh", 16.

vredneh, a padale su i nesramne, nečiste reči, dotikanja, opipavanja, ne međ jednom listor spolom.¹⁰⁶ Ogovaranje na gošćenjima i izvan njih je također bilo rašireno. Habdelić navodi neke primjere: *On je včera pian bil. On je tuliko i tuliko zaartal. On je unesnažnu (nečistu) kurvinsku hodil. Ovumu su zube stukli, gda se je z drugemi razbijal. On je kramar krivo vagajuč mnogo penez dobil. On sudec priateljstva gledeč drugoga je krivo osudil etc.* Naročito se pazilo na ponašanje duhovnih lica.¹⁰⁷ *Purgari* su također bili oštra jezika i rado su nadijevali nadimke. Habdelić tako spominje nekog tkalca koji se rado hvalisao pa su ga susjedi počeli zvati Hvala Ivan što su ubrzo prihvatili i ostali sugrađani. Nakon smrti *odičeno* ime se nastavilo upotrebljavati i za druge hvalisavce.¹⁰⁸ Bezazlena igra koju su igrala najviše djeca, ali ne isključivo, bila je poznata igra šišmiša: *V ove igre jednomu zmeđ sebe oči rupcem ali klobukom zakriju, ki pipajuč po hiže išče, doklam bi koga popasti mogel, ki bi mesto njega takov zaslepljen lovac postal.*¹⁰⁹

Na gozbama se obilno uživao i alkohol. Zdravice su bile česte i poželjne. Habdelić se sjeća da je nekad bio običaj *dobreh težakov* piti prvi gutljaj *vu ime Božje*. Đaci su nazdravljali s *Offero* tj. *podajem* kojom su molili blagoslov od onog kome su nazdravljali, a koji je onda odgovarao s *Deus benedicat. Bog ti naj blagoslovi te tuoj napitek (gutljaj)*. U vrijeme kad je pisao svoje djelo Habdelić je pak bio svjedokom *da ne jeden napitek dosti, nego jeden poliček vu ime Božje, drugi u Ime D. Marie, tretu na hualu svetca cirkoenoga vsakom na gerlo se nalije, onda pak težakov, zemaljske gospode, gospodskih oficijalov (činovnika), dobru letinu, doklemse do konca ne ožeru (naloču)*. Na kraju se zdravice ne mogu ni prebrojiti osobito na kraju gozbe kad postaju sve veće i veće. Pilo se za bana, za generala, za ugledne obitelji. Jedna od *šala* je bila da gost *kakti vol mora vu se vlevati velike žmulje (čāše) i pintene skoro pehare vina, da mu se mal oči ne raspuče, i vino ko je vu se vlejāl, ali taki ali malo potlam mora nazad dati, pak se kot govedo kam-tam zavaliti, gde mu psi vonjuča vusta i bradu ližu*. Domaćini su instruirali točioce da posebno neke goste nastoje opiti. Gosti su nastojali uzvratiti istom mjerom u skladu s poslovicom: *zločest je gost ki gazde ne napije*. Smatralo se uvredom ne uzvratiti zdravicom na zdravicu. *Onda čāše, onda srebrnjaki, onda polpintene ali pintene kupe gazdu za gospodsko zdravje do te dobe trkaju, doklam mu pamet, negda i zdravje, s tela i z duše strkaju, ne prez velikoga smeħa vseh gostov*. Nekad su opet i domaćin i ostali gosti uzeli jednog gosta na zub *koga s takovemi zdravicami norca, da ne rečem govedo čine*. Neki su nastojali raznim receptima i trikovima postići da im vino manje škodi. Habdelić spominje duhovnika koji je uspješno parirao gazdi koji ga je htio napiti sileći ga na uzvratne zdravice. Stalno povećavajući čāše – prvo “*žmuljič*” kot *mazlin*, pa *polični* (politreni) *peharac* pa jedan još veći –

¹⁰⁶ *Pervi otcza nassega Adama greħ, 837-840.*

¹⁰⁷ Isto, 689, 734.

¹⁰⁸ Isto, 520-521.

¹⁰⁹ Isto, 693-694.

uspio je dovesti domaćina do takvog stanja da *tuliko mu je išče samo sreća služila, da je napunjen želudac van mogel znesti, gde ga je na grlo spraznil, čez ko bil ga je napunil.*¹¹⁰

Naravno takve gozbe nisu uvijek veselo i završavale jer su se uzvanici znali i posvađati, a nazivali bi se tad *tatom, psom, svinjom, vonjavim červom etc.* i častili željama *ubi te Bog, Vrag te uzemi, da bi te obesili, da bi na galgah (vješalima) okapal, da bi si glavu utergnul. Da bi te Bog nigdar zdravoga domom nedonesel.* Psovao se tad i Bog i sveci.¹¹¹ Događalo se i da razbješnjeni ljudi *k sekiricam i kijačam poteku, ter se po herbteh i glavah bubaju, da im tuliko skoro z tela kervi izide, kuliko su vina popili. ...Meštarski ljudi gda se prinapiju, ako drugoga ne pri ruka, svoje orudelje popadu i njim se dosta glođu.* Habelić je tako bio svjedokom tuče u Beču u kojoj je sudjelovalo 50-ak pintarskih djetića. Od nasilja u pijanstvu nije bio imun ni jedan stalež – *piana gospoda sluge i dvorane zbuče*, a ni slabiji spol – *piane žene ražnje i nože zdigavaju, pače negda tulike su batrivosti (hrabrosti, srčanosti), da i katanu (vojnika) znaju na boj pozovati.* Uglavnom svatko se laćao svojeg oružja ili oruđa: *ki se k orusju ne razme, sekiru, motiku, kiaču popade, žene pak preslicu grebljicu, ometalo, negda i nož etc....najjače pak jezic nabrusi, kterie največe žensko oružje.*¹¹²

Ugodnija pučka zabava bili su *plesi i tanci početi negda na znamenje općinskoga veselja, kot na svadbah i drugeh veselih gošćenjeh.*¹¹³ Najčešće su se odvijali nedjeljom i blagdanom, navečer, izazivajući Habelićevo nemoćno negodovanje.¹¹⁴ Za njega je ples *circulus, cuius Satan est centrum* pa nastoji odvratiti od njega spominjući razne primjere besramnih plesača koji su loše završili.¹¹⁵ Kao i danas ples su najviše voljeli mladi, a osobito žene

¹¹⁰ Isto, 842, 879-883, 886. Visoku razinu opijanja pokazao je Baltazar Patačić kad je 1696. osnovao "društvo vinskih doktora od pinte. Do 1719. kad se ugasilo smrću osnivača, društvo je svečano promoviralo-krstilo 175 doktora, posljednju čak jednu damu. Običaji na njihovim gozbama, (kao što je npr. ispijanje iz bilikuma ili iz čizme, moljenje naglas Očenaša, Zdravomarije i Vjerovanja kao test za trijeznost uz kaznu za mucanje ispijanje novih vrčeva), samo potvrđuju Habelićeva svjedočenja. Matasović, *Iz galantnog stoljeća*, Zagreb 1921., 90-176. Primjere veselih vinskih pjesama i igara koje spominje i Habelić vidi u: Vjekoslav Noršić, "Još jedna kajkavska pjesmarica XVIII. vijeka", *Grada za povijest književnosti Hrvatske* 10 (1927.), 163-172. Pjesmarica je iz 18. stoljeća, ali je moguće da su pjesme mnogo starije. Jedna od njih pjevala se u Samoboru i u vrijeme pisanja članka.

¹¹¹ *Pervi otcza nassega Adama greh*, 730, 1009, 1027-1028. Matasović navodi i druge uvrede: stara gamila, rufijan, stari kuljavni pas, žabar, lihvar (užuraš), smušenjak, tolvaj (razbojnik), bradaš, kmet. Osobito je uzrujavalo turanje "fige" pod nos uz poklik "ada bi te čušnul". "Stari i starinarski Zagreb", *Narodna starina* 1 (1922.), 4.

¹¹² *Pervi otcza nassega Adama greh*, 868-869, 1003.

¹¹³ Isto, 563. Plesovi visokih krugova počeli su se priređivati tek polovicom 18. stoljeća, osobito za banovanja grofa Karla Batthanyana (1742.-1754.). Plesalo se i kod gradskog suca Krajačića, a i kod nadbiskupa na Kaptolu. Nada Premerl, "Ples kao oblik društvenog života u prošlosti Zagreba", *Iz starog i novog Zagreba* 5 (1974.), 139.

¹¹⁴ *Zakaj zato takoveh tancašev, ki navlastito po svetke (kot v našem ovom Slovenskom orszagu biva) velik del dnevoov v plesu troše, od greha spričati zevesema ne morem. Greh je po svetke i nedelje orati i tkati, vunu česati, presti, ali je vekši greh svetočno vreme v plesih trošiti i plešuč se na pogublenje ako ne vsegdar telovne dar najmanje dušečne čistoče postavljati.* *Pervi otcza nassega Adama greh*, 563-564.

¹¹⁵ Npr. kako se pod nekim plesačima provalio most nakon što nisu pozdravili sv. Sakrament ili kako su neki mladići i djevojke u Engleskoj morali plesati cijelu godinu bez prestanka nakon što su odbili prekinuti ples za vrijeme božićne mise. *Pervi otcza nassega Adama greh*, 565-569.

kojima se Habelić posebno obraća – *Vzemetesi to na navuk dekle i dekliči, ktere tak skerbljivo po vulicah sterčete, i po luckeh (tuđim) hišah, u plese zezavajuč (okupljajući), alise vu nje nanujajuč, ali se neumivenoga jezika ženčice izgleda nisu na to obazirale. To je tada bila jedina vrsta zabave, ako ne računamo odlazak u crkvu koji je također bio neka vrsta društvenog izlaska, poput korza.*¹¹⁶ *Služavke, zamazane deklina, ktere tulikokrat z nečistemi detiči (djetiči, kalfe) nečisto se hincate (objiesno, raskalašeno se natežete), ktere ves den teško delajuč, navečer su voljele otici na ples, koji je nekad mogao potrajati i do ponoći, a i dulje. Habelić ih je optuživao da remete noćni mir sugrađanima: netrudnemi (neumornim) vašemi petami zemlju nabijate, nespodobne (nedolične) popevke popevajuč vsem grlom halovanjite (galamite).*¹¹⁷ Kao i temperamentne *dekle*, plesati su voljele i *gospodične, ali i gospe, ktere su se k tancom priučile, i u njih dobar del noći troše...Onda dari se obeču, onda nečisto poseganje i pipanje batriveje (slobodnije) biva, onda mesta išču se otajna, onda pomenki na vufanom (povjerljivi razgovori). Nakon plesa se dugo i spavalo – sanji pretegnu do osme ali devete ore*¹¹⁸ što je sigurno bilo dugo za ljude koji su običavali objedovati oko deset ili jedanaest sati.¹¹⁹

Pri gozbi i plesu običavalo se i zapjevati, naročito *pesme od ljubavi*¹²⁰ koje isusovcu Habeliću, dakako, nisu bile po volji. Žene i djevojke *ktere se takvemi popevkami nasladuju uspoređuje sa zmijom (kačom, i to najotrovnijim bažiliškušom*¹²¹), i morskim sirenama koje mame i uspavljaju pjesmom mornare kako bi ih utopile. *Tak neki i neke po hižah, po kuteh, v plesu, v goščenju, svojemi od ljubavi popevkami one, ki je čuju, omame i kakti zaspane čine, da im tak laglje dušu vtope i v glubinu, ne morsku nego peklensku, prehite.* Svjestan je i otpora koje takvim gledištima pruža svjetovni puk: *To li gda smo v goščenju i dobre volje moramo biti, bumo kot fratri mučali ali listor v zdele, kot voli v jasle, buveli? Ljudi smo, ki se z vno gemi posli dosta trudimo, zakaj bi nam se dar gdano i gdano (katkada) slobodno ne razgovoriti? Pače je i to potrebno, da srca skrbjum otršena, žalustjum rastužena, razveselimo. Kaj pak jače srca veseli nego popevka? Pjesmom je čovjek na putovanju ili pri radu na polju ili u radionici pratio i olakšavao rad. Habelić priznaje da je takvo razmatranje ispravno i poriče da tjera glazbu i pjesmu z goščenja, z štacunov (dućana) i s polja. On savjetuje i obrtniku i seljaku pjesme *ali onakve, kakave su međ poštenemi i bogaboječemi ljudmi od starih vremen bile, pobožne, poštene i na diku Božju spravljene. Takvemi se moreš zadovoljno razveseliti i trude tvoje laglje učiniti.*¹²²*

¹¹⁶ *Pervi otcza nasseg Adama greh*, 275, 569.

¹¹⁷ *Zerczalo Marianzko*, 256.

¹¹⁸ *Pervi otcza nasseg Adama greh*, 564, 1077-1078.

¹¹⁹ Isto, 819.

¹²⁰ *...imaju i moč svoju veliku popevke one, keh je sada pun svet i zovu se od ljubavi.* *Pervi otcza nasseg Adama greh*, 560.

¹²¹ Mitska životinja sastavljena od žabe, zmije i pijetla, s krunom na glavi, koja riga otrovnu paru i ubija pogledom. (Klaić). Baziliskom je često tek kralj zmija, ali ipak obična zmija.

¹²² *Pervi otcza nasseg Adama greh*, 560.

Spominje da kad su se nekad djeca učila govoriti, prvo su pjevala *Hvaletе Boga* tj. Aleluja. A danas – *izda je dete pentavo, izda mu z nosa šmrklji, z vust sline vise, izda prekrižiti se ne zna, izda zreči pravo ne more, ter vre nečisto, odurno, sramotno tepe* (blebeće, nepristojno govori). Očito da roditelji to nisu smatrali nečim lošim jer i *sami dece zrok daju, takve reči, takve popevke bledući* (nerazumno blebetajući). Tako ljudi *gda i mustače* (brkove) *afrkavaju, gda je i sedine pokriju... drugo ne popevaju, nad drugemi popevkami i rečmi se ne vesele, nego kem su se v detinstvu privčili*. Habdelić se naročito bojao za mlade djevojke, *male devičice*, koje *po puteh, po vulicah, po pijaceh, međ tropšaste* (debele, zdepaste) *deklese, debele brente* (kace), *nesnažne jare* (nečiste koze), *v plese idu, prve svoje glase nečistem popevkam, pače vragom posvečuju*, a roditelji to sve mirno promatraju i još ih hvale i ispričavaju, ne videći u tome ništa zla.¹²³

Umjesto ljubavnih Habdelić dakle preporučuje duhovne pjesme – *božične, vuzmene* (uskrсне), *terjačke* (duhovske), *nedeljne i svetečke*. Tako ovdje imamo pravi primjer reforme pučke kulture na djelu. Iako pisac tvrdi da su nekada ljudi radije pjevali pobožne popijevke, i sami isusovci u izvještajima govore suprotno: upravo su oni nastojali uvesti običaj pjevanja duhovnih pjesama i izvan crkve, što ne znači da toga možda nije bilo i prije. Štoviše upravo Habdelić citira Mikulu Krajačevića¹²⁴ koji je sastavljao svoje pjesme s izričitom namjerom da budu *mesto navadneh negdašnjeh starih poganskeh i sramotneh popevkih, kotere priprosti ljudi, poimene ženskoga spola, gustokrat popevaju plesući, tancajući, delajući doma, vune, na polje, na goricah*.¹²⁵ Kako je već spomenuto u svojim molitvenicama uz tekstove nekih novosastavljenih duhovnih popijevaka Krajačević je naznačio naslove narodnih pjesama po čijim melodijama su se ove prve trebale pjevati. Tako popijevku *Zdrava zvezda morska* (*Ave maris stella*) treba pjevati na melodiju *Hranila devojka tri sive sokole*, *O Ti Gospa odičena* (*O gloriosa Domina*) na *Igralo kolo široko*, *Zdrava budi Maria* (*Ave Maria*) na *Poseal sem bažulek* (bosiljak), *poseal sem, draga ljuba*, *Smiluj se mene Bože* (*Miserere mei Deus*) na *Lepo mi poje črni kos*.¹²⁶ Na prvi pogled ne može se vidjeti zašto bi se narodnih pjesama s ovakvim naslovima trebalo čuvati *kot bažiliška i kot širene*,¹²⁷ ali ako postoji pretpostavka da su i pjesme Frana Krsta Frankopana pisane po uzoru na narodnu poeziju,¹²⁸ Habdelićev gnjev je razumljiviji.

¹²³ Isto, 560-561.

¹²⁴ Vidi bilješku 40.

¹²⁵ *Pervi otcza nassega Adama greh*, 562-563.

¹²⁶ Te narodne pjesme Krajačević je čuo vjerojatno u vrijeme dok je djelovao kao pučki misionar 1621.-1623. u selu Kalec (Tkalec), vlasništvu zagrebačkog kolegija. Vanino, *Isusovci i hrvatski narod*, 323-325.

¹²⁷ *Pervi otcza nassega Adama greh*, 563. U sačuvanoj kajkavskoj pjesmarici iz 18. stoljeća nema pjesama lascivnog sadržaja. Noršić, "Još jedna kajkavska pjesmarica XVIII. vijeka".

¹²⁸ Zrinski, Frankopan, Vitezović, *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, sv. 17, priredio Josip Vončina, Zagreb 1976., 205-216.

Naravno da pjesma i ples nisu mogli bez svirača. Za razliku od srednjeg vijeka kad se u izvorima češće spominju profesionalni pučki svirači (flautisti – *fistulatores*, svirači citre, trubači – *tubatores*, bubnjari – *timpanista*), pjevači i plesači (*ioculatores*) koji su zabavljali puk na sajmovima, svadbama i sl.,¹²⁹ već za šesnaesto stoljeće podaci su mnogo oskudniji (najviše se spominju citaristi, zatim trubač – *tibicina* ili hrvatski *trobecz*, lutnjar, gudači - *godecz*, bubnjar).¹³⁰ I u sedamnaestom stoljeću svirači se u gradskim spisima relativno rijetko spominju. Grad im je isplaćivao odgovarajuću nagradu u novcu, a nekad i u vinu, za sviranje prilikom procesija i drugih crkvenih i gradskih svečanosti – obično za Uskrs, Malo i Veliko Tijelovo, Ivanje.¹³¹ Varaždinski mesarski ceh plaćao je “hegeduše” koji su svirali pred mesarskim cehom na procesiji za Tijelovo, a također i kod zajedničkog cehovskog objeda.¹³² A prema Habdeliću možemo zaključiti da su *igreci* iliti *musikaši* svirali i na plesovima pri pučkim zabavama. On tako spominje *gutce*, *šipuš* (frulaše), *dudaše* (lyripipariii) *keri tak radi vsakojačke tance svojemi guslami, lapti, citarami, dudami etc. spreva-jaju, i na nečiste tot mladence, tot divojke igre i popevke zašišu*.¹³³ Osim njih tu su i *cibalaši* (koji sviraju u cimbal), *trumbetaši* i *bubnjari*.¹³⁴ *Lapte* su bile tambure, *citare* vjerojatno citre, *dude* diple. Koliko su se ti instrumenti razlikovali od današnjih narodnih ne znamo. Tadašnja citra se razlikuje od današnjeg instrumenta: tijekom šesnaestog i sedamnaestog stoljeća u Europi je vrlo popularan instrument s metalnim žicama, po obliku sličan mandolini na kojem su se tonovi proizvodili pomoću trzalice.¹³⁵

Ono što u Habdeliću nećemo naći, a što zaslužuje da se nađe u opisu pučkih zabava u sedamnaestoljetnom Zagrebu, svakako su gradske kolektivne proslave Ivanja i poklada. Prava je šteta što ih Habdelić nije opisao na svoj živopisni i plastični način tako da smo ovdje stvarno ograničeni samo na suhoparne magistratske spise. Svojevrsne ljetne

¹²⁹ Putujući zabavljači spominju se prvi put u Zagrebu 1355. Otad se češće spominju u sudskim spisima jer često odgovaraju zbog razbojstava, tuča i psovki. Dok ih je narod rado primao, Crkva ih je promatrala neraspoločeno smatrajući da kvare puk: biskup Kažotić se tuži da narod u pijanom stanju uz pratnju svirača pjeva ružne pjesme i pleše vragometno kolo. S vremenom se plesači i svirači u Zagrebu i stalno nastanjuju. Zoran Hudovsky, *Razvoj muzičke kulture u Zagrebu od XI do konca XVII stoljeća*, Rad JAZU 351, 1969., 14-17.

¹³⁰ Svakako može se zaključiti da ih je bilo više nego što ih gradski spisi spominju jer se u 16. stoljeću u Zagrebu gubi običaj da oznaka zanimanja služi i kao prezime. Neki se glazbenici bave i drugim zanimanjima, a s druge strane ima i obrtnika koji zarađuju i kao glazbenici. Hudovsky, *Razvoj muzičke kulture u Zagrebu od XI do konca XVII stoljeća*, 35-37.

¹³¹ Hudovsky, *Razvoj muzičke kulture u Zagrebu od XI do konca XVII stoljeća*, 46.

¹³² R. Horvat, *Kako su nekad živjeli hrvatski obrtnici*, 68.

¹³³ *Pervi otcza nassega Adama greh*, 570.

¹³⁴ Isto, 836.

¹³⁵ U Muzeju za umjetnost i obrt sačuvana su samo tri instrumenta iz 17. stoljeća, a i za njih nije sigurno da su se koristili u Zagrebu: 1) pošeta - njemački Klein-Geige u obliku violine, koristila se kao pratnja u kod plesa, 2) viola d'amore - s dva reda po 7 mesinganih žica, instrument vrlo raširen u doba visokog baroka, a koji potječe iz Engleske, 3) “langleik” - norveška citra sa 16 žica. *Razvoj muzičke kulture u Zagrebu od XI do konca XVII stoljeća*, 46-47. Muzička enciklopedija 1, 1971.; 3, 1977.

poklade – Ivanjska noć uoči blagdana svetog Ivana Krstitelja, kada pada ljetna ravnodnevica, bila je obilježavana diljem Europe ivanjskim krjesovima, starim pretkršćanskim znakovima očišćenja, oko kojih su se ljudi okupljali, pjevali i plesali oko ognja te ga potom preskakivali.¹³⁶ I u Zagrebu se palio na Markovu trgu *ignis seu rogis* za koji su drva dopremali gradski učitelj i stariji učenici, a također bi se posebno čistio trg i gradske ulice. Niži gradski službenici bi podigli krijes, a zato bi dobili nagradu od gradske općine novac za piće. Oko krijesa su se okupljali građani, a dolazili su i plemići i velikaši koje bi posebno počastio gradski magistrat. Dijelilo se vino i voće i okolnim građanima. Navodno bi se oko krijesa plesalo tako pomamno da bi mnogi kao bez daha popadali na zemlju.¹³⁷

Drugi običaj koji se očito živo slavio bile su poklade, *Fašenk*, kako su Zagrepčani zvali pokladni utorak, a koji Habdelić u svom rječniku prevodi latinski *Bacchanalia* ili *Dyonisia*. Iz gradskih knjiga može se otkriti da se o pokladama u 17. stoljeću postavljao stup namazan drvom i uljem s guskom na vrhu. Čovjek koji bi se uspio popeti na vrh dobio je gusku.¹³⁸ Sredinom 17. stoljeća spominje se druga pokladna igra – *perztenecz*, trka u kojoj se kopljem ciljalo u prsten. S obzirom da se vjerojatno trčala na konjima, kao u Sinjskoj alci, moguće je da se trčala u podgrađu, kod zdenca Manduševac.¹³⁹ Vjerojatno je najviše ona privlačila velikaše koji su dolazili na zagrebačke poklade, a kojima je općina u počast slala varoško vino.¹⁴⁰ U gradskoj vijećnici priređivala se gozba.¹⁴¹ Prvi plesovi pod maskama priređivani su tek polovicom 18. stoljeća.¹⁴²

¹³⁶ Burke, *Junaci, nitkovi i lude*, 147, 157.

¹³⁷ Kampuš-Karaman, *Tisučljetni Zagreb*, 94. Gradski računi bilježe troškove povodom blagdana Ivana npr. 1584. "na blagdan sv. Ivana Krstitelja, kad su se već sastali kod lomače gospoda starješine i ostali građani zajedno s gospodama po spomenutom starom običaju... potrošeno je 56 pinta vina... kupljena je za gospode i zbog prisutnosti gospodina Ladislava propovjednika jedna funta konfekta (slatkiša) za 40 den...kupljeno je trešanja za 35 den." ili 1589. "u subotu na blagdan sv. Ivana Krstitelja, polak staroga i dobroga običaja ove varoši zagrebačke kod vatre ili lomače na trgu grada (teatrum civitatis) sačinjene i u običajno vrijeme zapaljene, potrošeno je za gospodu sve građane zajedno s gospojama građankama onamo sazvanima ukupno 108 pinta vina, svaka pinta po 8 denara... Istoga dana dano je za trešnje i kruške 20 denara...". Sljedeće godine pak "na blagdan sv. Ivana Krstitelja potrošeno je na zbor građana i neku gospodu velikaše, koji su bili kod lomače i na večeru gospoda, koje su bile pozvane u kući mojoj kao suca, kruha, kopuna, vina i druge potrepštine u svemu 6 for. 16 den.". Plaćalo bi se svima onima koji bi sudjelovali pri pripremanju proslave. Laszowski, *Stari i novi Zagreb*, 240-241. R. Horvat, *Prošlost grada Zagreba*, 492.

¹³⁸ Za 5. ožujka 1639. *Kupili smo dve guske k fašenku d. 30. Item za odkupljavanje guske koja je bila na stupu d. 48. Item dali smo za remenje k fašenku, f. 2, d. 10. Item dali smo na čavljeke, na paperus, na sopun, na olje s čim se je drevo i guska mazala d. 14.* Bonifačić Rožin, "Pokladne igre u starom Zagrebu", 65.

¹³⁹ Za 1. ožujka 1650. *Potrošili smo na fašenk vu večnice na zapoved g. sudca za confect, za fige(smokve), za dare, za ke su igrali i derkali perstenca, fh. 3, d. 41.* Bonifačić Rožin, "Pokladne igre u starom Zagrebu", 65-66. Po nekim podacima izvodila se još u 15. stoljeću. *Stari i novi Zagreb*, 21.

¹⁴⁰ Za 10. veljače 1656. *Na zapoved gospode magistratuša iz suda drugoga od vrat dano je one gospode na dar, ki su bili došli v Zagreb "na recreatiu", kako Teršackomu (Frankopanu), Zrinskomu etc., vsakomu po 4 koršole. 23. veljače Zrini Petru dani su 4 koršoli.* Bonifačić Rožin, "Pokladne igre u starom Zagrebu", 66.

Osim na poklade i Ivanje postojao je i stari običaj da gradski sudac priređuje objed (*honestum prandium*) ubirateljima (*exactores* – poreza), zastupnicima općine i građanima. Tijekom 17. stoljeća izgleda da su se više puta gubili ti običaji. Npr. 1664. u gradskim spisima nalazimo na odluku da “beskorisni troškovi pri pokladama i blagdanu sv. Ivana koji su do sada bili uobičajeni, ove se godine ukidaju iz poznatih razloga”.¹⁴³ Koji su to bili poznati razlozi, možemo samo nagađati. Sedamnaesto stoljeće je za Zagreb stoljeće katastrofalnih požara koji bjesne svakih dvadeset, trideset godina – 1624., 1645., 1674. Godine 1648. u Zagrebu je glad, 1651. poplava. Ni kuga nije daleko 1647. i 1648. kao i 1682.¹⁴⁴ Jesu li gradski oci zato bili prisiljeni štedjeti na starim običajima?¹⁴⁵ Ili su možda i oci isusovci malo pomogli pri donošenju takve odluke? Habelićevo mišljenje o magistratskim gozbama svakako nije bilo visoko: ...*Magistratuši i varaški sudci...ako na vino hlepe, ako se rano jelišem i pitvinom napune, zločesto varaška dugovanja (stvari) opravljali budu, za takove Magistratuše i sudce zapoved je bila učinjena, da se onem vino ne dopušta, ki su u Magistratušu, nego samo ako bi gda mlahavi bili ali betežni da bi malo pijuč telo okrepili. Plato lib. 2. de legibus. Kaj bi sadašnji nekteri Senatori rekli, da bi tu zapoved obderžavati morali? Štimam da bi ali kruto gusto krat betežali, da bi se listor te vinske kapljice okusiti mogli, ali bi se rajši Senatorie mentuvali (triješili). U svakom slučaju gradski oci su odlučili već 1671. da se “stari običaji pri pokladama (*bachanalia*), duboko ukorijenjeni u ovom gradu” obnove, ali da se ne dopuste “izvanredni troškovi”. I kasnije se grad brinuo da se tradicija održava. Tako su 1694. obnavlja običaj gozbe koju uoči Sv. Tri kralja priređuje gradski sudac. Ta odredba je ponovljena 1696., (možda se sudac želio izvući od troška), a iste godine “zaključuje se da se ponovno uvede dobar stari običaj i ustanovi igra kopljem (*hastiludium*) prvog dana poklada (*bachanalia*)”. Hrana će se nabaviti o trošku grada, a darove za igrače će osigurati dr Sebastijan Paczalia. Godine 1697. ponovno se ističe da će se nastaviti “običaj igre kopljem”, a “i drugi dobri hvalevrijedni dugo održavani običaji ponovno će se uvesti”. Ponovna odluka od 1699. o obnovi užine (*merende*) koju sudac priređuje župniku, magistratu i gradu uoči Sv. Tri kralja, koju “treba oživjeti sada kada su na pomolu bolji dani”, govori ipak da su i troškovi igrali značajnu ulogu.¹⁴⁶*

¹⁴¹ Tako je 1656. Sabol Gergurica nagrađena za trud što je pomagala k fašenku kolačice peći. Trošilo se i varoško vino. Ukupni troškovi te godine na fašenk na dari igranja (prstenca) i gošćenje na večnice poleg starog običaja, vsega zevsema 13 forinti i 15 dinara. Bonifačić Rožin, “Pokladne igre u starom Zagrebu”, 67.

¹⁴² Premerl, *Ples kao oblik društvenog života u prošlosti Zagreba*, 139.

¹⁴³ Dobronić, *Slobodni i kraljevski grad Zagreb*, 102.

¹⁴⁴ *Povijesni spomenici grada Zagreba*, sv. 18, *Zapisnici sjednica od 1604. -1700.* (uredili Lelja Dobronić i Emilij Laszowski), Zagreb 1949., sv. 19, *Spisi o gradskim kmetovima 1615.-1665, Knjige gradskih prihoda i rashoda 1614.-1669.* (uredila Lelja Dobronić), Zagreb 1953.

¹⁴⁵ Bonifačić Rožin, “Pokladne igre u starom Zagrebu”, 64.

¹⁴⁶ Jedan od običaja na koji se kao i danas nije blagonaklono gledalo bio je običaj da se o Uskrsu i Božiću po privatnim kućama puca. Stražar bi takve pucače bio dužan prvo ljudski (*humaniter*) opomenuti, a ako to ne pomogne zaplijeniti oružje. Dobronić, *Slobodni i kraljevski grad Zagreb*, 109-111.

Gošćenja, popevki i tancanja sigurno nije nedostajalo i u drugim prigodama, kao npr. prilikom godišnjih gradskih sajmova, kojih u Habelićevom Zagrebu nije nedostajalo. Uz tradicionalne sajmove Gradeca uz blagdane Sv. Marka (25. travnja) i Sv. Margarete (13. odnosno 20. srpnja) koji se održavaju uz istoimene crkve, postojao je i *Kraljevo* uz blagdan Sv. Stjepana Kralja (20. kolovoza), od 1633. zajednički sajam Gradeca i Kaptola koji se održavao na Harmici i uz katedralu. Ti sajmovi trajali su po četrnaest dana. Tu su još i Cvetni sajam za blagdan Cvjetnice, Božićni sajam (dvije nedjelje, kasnije dvije subote, u prosincu), a 1655. grad je dobio od kralja pravo na još dva sajma – *Trojački* – o blagdanu Presvetog Trojstva i *Šimunski* za blagdan Sv. Šimuna i Jude (28. listopada). Tržilo se u dućanima, na klupama, na tlu pa čak i hodajući.¹⁴⁷ Sajmovi su još od srednjeg vijeka uz poslovne ljude uvijek privlačili i putujuće zabavljače, prosjake i ostalu sumnjivu čeljad koja svakako nije mogla pobuditi Habelićeve simpatije. On spominje slučaj prosjaka koji su oko 1630. *na senjmu o Margetinju, ali o kraljevu* volovskim jetrama obložili noge i obvezali ih krpama kako bi iz jetara curila sukrvica. Kad je otkrivena njihova prevara, izbatinali su ih palicom nasred trga na klupi.¹⁴⁸

Prigoda za zabavu puku bile su i karmine uglednih ljudi. Takve su npr. mogao biti pokop grofa Jurja Frankopana (brata Katarine Zrinske i Frana Krste) u crkvi Svete Katarine 1662. Sjajnom pogrebu prisustvovalo je mnoštvo svijeta koji se mogao diviti pogrebnoj povorci od stotinu opremljenih konjanika koji su pratili lijes “koji se sjajio od zlata i srebra”. U crkvi, čiji su zidovi bili pokriveni crnim suknom na kojem su bile izvezene figure uglednih pripadnika frankopanskog roda i pohvalni natpisi o pokojniku, stajao je odar (castrum doloris) obavijen polucrnim suknom isprepletenim srebrom oko kojeg je stajalo dvanaest kipova u prirodnoj veličini. Držali su se govori na latinskom i hrvatskom, a dok su u grobnicu stavljali lijes, trubile se trublje, grurali mužari i lomila se koplja. Osim za ostale ugledne uzvanike udovica je priredila za puk veliku gozbu na Trgu sv. Marka, a cijele svečanosti su trajale puna tri dana. Slično je bilo i prilikom pogreba karlovačkog generala Herberta Auersperga 1669. i bana Nikole Erdodya 1693.¹⁴⁹ Među svećenicima je postojao pravi rivalitet za sudjelovanje u takvim prigodama. To je Habelić također kritizirao: *Ako kteri plemenit človek, orsački časnik, veliki gospodin, velika gospa, pokopati se mora, ako je gde veliko prošćenje, veliko gospodsko shodišće (zborište, sastanak), veliko kakovo drugo*

¹⁴⁷ Zlatko Herkov, *Povijest zagrebačke trgovine*, 24. Blagdan Sv. Stjepana Kralja od početka 16. stoljeća slavio se 15. kolovoza kad i Velika Gospa, ali je zadržano i svetkovanje 20. kolovoza. (Otuda i nesporazum da je zagrebačka katedrala posvećena Uznesenju Blažene Djevice Marije). Od 1686. papinom odlukom blagdan je prebačen na 2. rujna. Drugi Vatikanski koncil odredio je datum 16. kolovoza. Dobronić, *Biskupski i kaptolski Zagreb*, Zagreb 1991., 19-20.

¹⁴⁸ *Pervi otca nassega Adama greh*, 1058-1059.

¹⁴⁹ R. Horvat, *Prošlost grada Zagreba*, 501-503. Kampuš-Karaman, *Tisučletni Zagreb*, 148, 150.

*cirkveno opslužavanje, a tebe na prodekuvanje ne pozovu, zakaj tak nos prstom vrtaš, mustače češeš, oblačno glediš, drugomu prodekatoru prigovarjaš, druge kot zroke, da pozvan nesi, kriviš?*¹⁵⁰

Habelića nisu smetali pučki običaji kao takvi, već prije popratne pojave i ono što je smatrao pretjerivanjem koje vodi u grijeh rasipnosti, lijenosti, srditosti, požude, oholosti. Ne protivi se npr. običaju napijanja i nazdravljanja ako imaju *mertučlivost* (umjerenost) potrebnu.¹⁵¹ Priznaje da i plesovi mogu biti bez grijeha *ako je tancaši pošteno i z dobrum prilikom obvršavaju*.¹⁵² Ipak može se primijetiti da ga na zabavama s pjesmom i plesom najviše plaši moguće manifestiranje ženske tjelesnosti, pa i seksualnosti, koja je tamo izmicala kontroli. Osim što je *lotria* bio grijeh, opasnost je vrebala i od sifilisa – *francoza...ki nečisti beteg, bol, gnjiloču i vonjbu zavdaje*. Opasnost je vrebala i od neželjene trudnoće. Habelić priča da neke žene da ne bi zanijele, *kajkakve trave i korenja zikavaju, i k sebe jemlju*. Drugi način bio je pobačaj koji se postiže raznim načinima: *napajanjem, vračvoom, čemerom, bienjem, skakanjem ali tancom i plesom, velikem putovanjem, bremena teškoga nošenjem, teškom trudom i delom*.¹⁵³

Pokušajem stvarne reforme u duhu vremena i isusovačkog reda je kritika *pesmi od ljubavi* kojoj je ponudio alternativu – duhovne pjesme. Koliko je ona bila uspješna pokazuje činjenica da su jedine pučke pjesme za koje sa sigurnošću znamo da su se pjevale u Habelićevo vrijeme, a pjevaju se i danas, neke božićne pjesme zabilježene u zborniku *Cithara octochorda* (1701). Ali tu se već vraćamo na pitanje problema izvora za narodnu kulturu predindustrijskog razdoblja.

O reagiranju onih kojima su Habelićeve opomene bile upućene možda najbolje govori primjer *dobro bogatoga nekoga plemenita človeka, častjum Kapitana, dobum mladoga, zdravjem friškoga među Gospodom i priatelmi vugodnoga* koji je na opomene i poziv na ispovijed smijući se odgovorio: *Moj Patar...ja se ne znam česa zpovedati, arse u ničem nezpoznavam Bogu mojemu krivca. Da sem z priatelmi vesel, to greh ni. Da se drugem pod noge nedam, i to greh ne, i drugoga ništar nad manum nezpoznavam*. Ipak Habelić je sa zadovoljstvom mogao primijetiti da se grešnik ipak na samrtnoj postelji pomirio s Bogom u ispovijedi.¹⁵⁴

¹⁵⁰ *Pervi otca nassega Adama greh*, 326.

¹⁵¹ *...ne kudim ih, rexi ako za žeju gdo pijuč napije za gospodsko ali priateljsko zdravlje, tak da više nego mu je za žeju potrebno ne pije. S druge strane prez goščenja i pianstva, naimre među bogatemi lotri i kurvami skoro lotria ne more obstati. Pervi otca nassega Adama greh*, 882, 616.

¹⁵² *Pervi otca nassega Adama greh*, 563.

¹⁵³ Isto, 608, 621-622.

¹⁵⁴ Isto, 339-340.

Pučka vjerovanja

Ovdje se susrećemo s mogućnosti da Habdelićeve stavove zamijenimo s pučkim, problem s kojim su se susretali brojni istraživači narodne kulture. Pisac je morao biti pristupačan svojim čitateljima, a ujedno im prenijeti ideje koje je želio.

Habdelićev svijet nastanjuju još uvijek vještice koje on smješta među druge grešnike – bludnike, škrce, lihvare, gizdavce, krive svjedoke, tate, razbojнике i ubojice. *Copernice i coperniki* prema njegovoj učenoj lektiri izrađuju voštane kipove koji predstavljaju određene osobe i koje zatim probadaju iglicama i drugim željeznim špicama ili ih rastaljuju na vatri pa time zadaju smrt osobi kojoj žele.¹⁵⁵ Vrag i demoni predstavljaju stvarnu opasnost: vrag dolazi po nečiste duše, on odnosi ispred građana gostioničara koji je krivo podvorio nekog viteza, cereka se u postelji žene *koja se je sama svojem telom u noći...nesramno imala*, zli duh ulijeće među zidare koji ogovaraju sv. Maura.¹⁵⁶ Ipak Habdelić je oprezan kod domaćih primjera kao kod slučaja nekog domaćeg kmeta koji se činio opsjednut vragom. Njegov gospodar testirao ga je davši mu svetu vodu govoreći da je voda iz zdenca, a koju je ovaj kao opsjednuti odbio piti vičući kako ga vragovi muče. U obrnutom slučaju pio je bez problema. Zatim je gospodar istjerao vruga iz njega batinom. Također je kritizirao lokalne "svetice" koje su tvrdile da imaju viđenja.¹⁵⁷

Jesu li Habdelićevi i slični radovi pridonosili hysteriji protiv vještica koja je primjerice dovela do masovnog spaljivanja bez prethodnog suđenja vještica u zagrebačkoj okolini 1686. godine? Seljaci su ih optuživali za lošu ljetinu. Zbog uzimanja zakona u svoje ruke, osuđeni su na nekoliko sati molitve na koljenima dnevno tijekom mjeseca svibnja. Godine 1689. u zatvoru je bio neki mlinar optužen da je objesio(!) jednog vruga i nakon toga sjedio na jajima s namjerom da ih izvali.¹⁵⁸ Čini se kao da se tu radi o izbivanju i nekih narodnih vjerovanja ne nužno povezanih samo s kršćanskom tradicijom.¹⁵⁹ U svakom slučaju, to se dogodilo nakon što je Habdelić već završio svoju knjigu. Krajem sedamnaestog i u osamnaestom stoljeću bilo je dosta procesa vješticama na zagrebačkom

¹⁵⁵ Tako su mučili francuskog kralja Karla IX. *Pervi otcza nassega Adama greh*, 8, 121.

¹⁵⁶ *Pervi otcza nassega Adama greh*, 774-779, 613, 736-738, 381. Priča o sudbini žene koja si je činila "nepoštene" stvari u postelji jedan je od omiljenih primjera pisaca nabožnih djela. Primjer potječe još iz trinaestog stoljeća od teologa Thomas de Cantimpréa. Velagić, "Misionar, žena i obitelj", 50, 52.

¹⁵⁷ Isto, 307-311.

¹⁵⁸ R. Horvat, *Prošlost grada Zagreba*, 42-43. Ljiljana Marks spominje podudarnosti navoda u procesima vješticama u 17. i 18. stoljeću i dvadesetoljetnih folklornih zapisa: *Vekivečni Zagreb: Zagrebačke priče i predaje*, Zagreb 1994., 27-29. Vidi i Maja Bošković-Stulli, "Predaje o vješticama i njihovi progoni u Hrvatskoj", u: *Pjesme, priče, fantastika*, Zagreb 1991., 124-159.

¹⁵⁹ Nameće se potreba za istraživanjem kakvo je poduzeo Carlo Ginzbug u svojem radu o vješticama i agrarnim kultovima *I Benandanti: Stregoneria e culti agrari tra Cinquecento e Seicento*, Torino, Biblioteca di cultura storica, 1966., 3. izd. Piccola Biblioteca Einaudi, 1979.

području pa zapisnici suđenja pružaju puno bolji uvid u narodna vjerovanja od Habdelićeva djela.¹⁶⁰

V. ZAKLJUČAK

Pučka kultura u djelu Jurja Habdelića prikazuje nam se pretežno u svom materijalnom obliku kroz vidljive manifestacije. Pruža nam se tako uvid u nošnju, prehranu, način zabave i općenito život građana u sedamnaestom stoljeću. Naravno istraživač će se razočarati ako očekuje da će dobiti cjelovitu kulturnu sliku sedamnaestostoljetnog pučana – eksplicitni prikaz njegovih ideja i razmišljanja. I zbog autora i same namjene djela to je svakako nemoguće.

Kako *Pervi otcza nassega Adama greh* ne obiluje velikom količinom istraživaču narodne kulture zanimljivim podacima, (nećemo saznati ni tekstove narodnih pjesama ni detaljan opis odjeće jedne građanke), za pisanje većeg rada o pučkoj kulturi nužno je korištenje i drugih izvora. Ipak može se figurativno reći da ako drugi izvori – računi, zakonske odredbe, sudski spisi – svojim šturim i službenim načinom izlaganja daju kostur svog vremena onda ga Habdelić svojim živim i duhovitim perom oživljuje. Pri tom se javlja kao prilično pouzdan svjedok jer se podaci koje donosi mogu dopuniti i potvrditi drugim izvorima.

Gradsku kulturu Habdelićevog vremena doživljavamo kao dinamičnu i interaktivnu. U njoj sudjeluju svi gradski slojevi – primjerice moda se širi od dama prema sluškinjama dok i gospoda i šegrti uživaju u istim grubim šalama, postoji isti kult dobre kapljice itd. Habdelić koji je imao pristupa i jednima i drugima često ne pravi razlike pri kritici njihova ponašanja. Tako se pomalo pobija stav o narodnoj kulturi kao nečem dijametralno suprotnom “višoj” kulturi. Štoviše može se reći da ako viši slojevi sudjeluju u pučkoj kulturi kao svojoj drugoj kulturi, i niži slojevi sudjeluju ili žele sudjelovati u kulturi viših krugova. Tako smo svjedoci da se krajem stoljeća zakonskom odredbom o odijevanju želi osigurati staleška razdvojenost. Kao da dolazi do uspostavljanja drugog antagonizma – sela i *mužeka* prema gradu i njegovim stanovnicima.¹⁶¹ Naravno drugi izvori bi možda donijeli protuargumente ovoj tvrdnji. Ali čini mi se da je to ipak početak procesa razdvajanja koji će dovesti do toga da će daleki potomci Habdelićevih purgera – pioniri etnologije – jednog dana proučavati narodnu kulturu kao isključivo seljačku.¹⁶²

¹⁶⁰ Optužene “vještice” na ispitivanjima primjerice pričaju da su škropile krave rosom da daju više mlijeka, da su se tukle živim zmijama itd. Dobronić, *Biskupski i kaptolski Zagreb*, 92, 191-192. Par primjera vraćanja: prigodom sijanja za zaštitu od štetočina izgovaraju se razne čarobne riječi, za zaštitu od krtica mora se stati u zdjelu punu rezanaca. R. Horvat, *Prošlost grada Zagreba*, 139-153.

¹⁶¹ Roger Chartier, *The Cultural Uses of Print in Early Modern France*, osobito *Introduction*, 3-12.

¹⁶² Današnji pak etnolozi smatraju da se treba izdici iznad “uskogrudne i statične opozicije selo/grad”. Rihtman-Augustin, *Etnologija naše svakodnevice*, 5.

Zrinka Nikolić

Urban Culture in the Works of Juraj Habelić

Summary

In the last few decades the topics and methods of history and ethnology (that is, social or cultural anthropology) have started to inform each other. Historians used to be sceptical about the possibility of studying popular culture, which is mostly oral, through the means of written sources, which are written by the members of an elite culture. However, the new generations (exemplified by Burke, Chartier, and Ginzburg) have been more optimistic. It is now emphasised that popular culture is not static, but, rather, changes over time. Popular culture is nowadays considered as being of a complex nature: in studying it, divisions according to region, social status, age, and gender should all be considered. The “great and small traditions” (elite and popular culture) show constant interaction.

In this paper the source for popular culture is the work of one of the most important writers of seventeenth-century continental Croatia – the Jesuit Juraj Habelić (1609-1678). The main source is his moral-didactic prose *Pervi otcza nasega Adama greh* (The First Sin of our Father Adam) from 1674, in which Habelić criticises the sins of his contemporaries. Although Habelić does not specify his audience, it is presumably mainly the townsmen of north-west Croatia, where Habelić lived and worked. Since *Pervi otcza nasega Adama greh* does not contain a great deal of the data which would be necessary for forming a more complete picture, to be used in studying the popular culture of the time and the place, it is worth using additional sources, such as accounts of guilds, town books, legislature, letters, etc. Taken in conjunction with, and as a complement to, these data, Habelić appears a vivid and reliable witness, as his data can be confirmed and expanded with the help of other sources.

In Habelić’s work, accommodation, fashion, cuisine, entertainment and some popular beliefs can be observed. He describes the interior in town houses, of which some were painted, criticises the new habit of displaying nude pictures in rich houses, and the habit of sleeping together, and the indecent bathing of family members. Habelić describes (and criticises as vain) female fashion and the habit of make-up, as well as excessive and extravagant cuisine. He lists various types of food and wine (which can be expanded from data in his Croatian-Latin dictionary, *Dictionar*, from 1670), and describes “indecent” fun, dances, and songs. He recommends spiritual songs as a replacement for the latter. The writer does not mention town customs for Carnival or Midsummer Eve, but information on these can be reconstructed from other sources. Habelić believes in witches, but is suspicious of individuals claiming possession by the devil or having holy visions.

The urban culture of Habdelić's time can be observed as being dynamic and interactive. All the town strata are involved in it. For example, women from the lower strata (even maids) take their cues in fashion from ladies, gentlemen and apprentices enjoy the same rough jokes, and there is a wide-spread cult of excessive wine-drinking, involving drinking-games and songs. Habdelić, who had access to both the upper and the lower strata, often does not make any differences when criticising their behaviour. It is obvious that popular culture cannot be considered as something totally different from and opposed to elite culture. The upper strata is involved in popular culture as its "other" culture, but the lower strata are also involved or want to be involved in the culture of the upper strata (fashion being the most obvious example). It appears that a new opposition was beginning, one between the peasantry and the townsfolk. The process of separation between these two groups begins at this point, a division which was ultimately to bring the first ethnologists to study popular culture as something entirely peasant.

Key words: Juraj Habdelić, urban culture, ethnology, cultural anthropology, Early Modern Age.